

# СУЧАСНІСТЬ

КВІТЕНЬ 1974 — Ч. 4 (160)

М. ЦАРИННИК: ШІСТЬ ТЕКСТІВ

Ю. ТАРНАВСЬКИЙ: ТРИ  
ОПОВІДАННЯ

Б. КРАВЦІВ: 80-РІЧЧЯ  
ПРОФ. Д. ЧИЖЕВСЬКОГО

Д. ЧИЖЕВСЬКИЙ: ДО ПРОБЛЕМ  
БАРОККО

о. І. ГРИНЬОХ: КУДИ ПРЯМУЄ  
ВАТИКАН?

О. СОЛЖЕНІЦИН: ПОРТИ  
АРХІПЕЛАГУ

"SUČASNIST" — APRIL 1974  
8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III

## **НОВОВИДАНІ КНИЖКИ**

**ВАСИЛЬ СИМОНЕНКО**

### **Б Е Р Е Г Ч Е К А Н Ь**

Перше видання цієї книжки, що вийшло двома накладами (в 1955-56 роках) — давно розійшлося. З уваги на тривалий попит на цю книжку, надруковано тепер друге видання, значно поширене. Окрім нових поезій, це видання додатково містить збірку новель "Вино з троянд". Книжка має 310 сторінок.

Ціна: 6.95 дол.

---

**АННА АХМАТОВА-ГОРЕНКО**

### **Р Е К В I Ĕ М**

Вперше українською мовою! Світової слави поема в перекладі Бориса Олександрова. Її авторку зараховують до "найбільших поетів 20 століття" (Poems of Akhmatova, New York Times Book Review, Oct. 21. 1973, p. 6). Книжка видана в мистецькому оформленні Мирона Левицького.

Ціна: 2 дол.

---

З замовленням на ці книжки просимо звертатися до видавництва "Сучасність".

# СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,  
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

КВІТЕНЬ 1974, Ч. 4 (160)  
РІК ВИДАННЯ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ  
МЮНХЕН

*Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»*

*Редакційна колегія:* Вольфрам Бургарт, Іван Кошелівець, Богдан Кравців, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Марта Скорупська, Олег С. Федишин.

*Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.*

*Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.*

*Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.*

*Резюме статей цього журнала друкуються і реєструються в таких північно-американських публікаціях: "Historical Abstracts", "America: History and Life".*

*Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:*

*Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e. V.  
8 München 2  
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)  
Bundesrepublik Deutschland*

*Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij*

*Druck: Gebrüder Westenhuber  
München 12, Heimeranplatz 4.*

## *ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО*

### **ШІСТЬ ТЕКСТІВ**

*Марко Царинник*

#### **ІНФОРМАЦІЯ**

це речення не містить  
жадної інформації

це речення містить  
більше інформації  
ніж попереднє речення

тому що це речення твердить  
що це речення містить  
менше інформації  
ніж попереднє речення  
воно містить  
більше інформації  
ніж попереднє речення

це речення містить  
стільки ж інформації  
скільки й попереднє речення

це речення містить  
не більше інформації  
ніж наступне речення

це речення містить  
не менше інформації  
ніж попереднє речення

#### 4 АЛЬТЕРНАТИВНА УМОВНІСТЬ

від голої жарівки  
біле тіло  
осередить світло

і вузька кімната クリзіс  
в плоті мов тло  
старого портрета

я нотую рот  
що округлює м'які силаби  
навмисне

розташування волосся  
руку що висне безвільно  
наче поламана

шкіру бліду й тугу  
мов рукавиця  
на лікарській руці

пальці розпростерті  
що не можуть стискатись  
але внутрішню рівновагу

самозосередження  
бачу в стегнах  
і широкім гладкім животі

тільки глянь на ці білі поверхні  
їх я показую тобі  
тоді торкнись

цих малих грудей і плечей  
якщо смієш; вони тверді  
суворою силою

і я без руху злітаю  
й обертаюсь:  
акула у повітрі

## ДИВИСЬ НА ЩУРА

дивись на щура, має шкіру  
людина, але без виховання  
людина, але без виховання  
не вмирає: чому?

дивись на щура, має зуби  
людина, але без зупинки  
людина, але без зупинки  
не вмирає: чого чекати?

дивись на щура, має члени  
людина, але без обряду  
людина, але без обряду  
чому не поспішити, вмерти?



що робити коли знати що не робити  
написати на воді роман із заголовком  
що робити коли не знати що робити  
намалювати на повітрі картину з назвою  
що не робити коли знати що робити  
вирізьбити з вогню скульптуру з назвою  
що робити коли не знати що робити  
зліпити з глини людину з іменням  
що робити коли знати що не робити

## ЧОРНОТРОПОМ ДІЙДЕМО І БІЛЬШЕ БІЛІТИ НЕ ЗМОЖЕМ

	п'ята	чорнюща	білиця
	ніготь	чорнуватий	білозем
	палець	чорнявецький	білозор
	кісточка	чорнесенька	білуха
чорнити	коліно	чорнене	білило
	литка	чорнява	білизна
	стегно	чорнясте	білолісся
	бедро	чорненьке	білокрів'я
	геніталії	чорні	білани

6 Коре замучена: мертвa живe: воскресe

	груди	білі	чорногузи
	рам'я	біленьке	чорнокнижя
	плече	білясте	чорнолісся
	шия	білява	чорнизна
білити	підборіддя	білене	чорнило
	губа	білесенька	чорнуха
	язик	білявенський	чорнобиль
	ніс	білуватий	чорнозем
	брода	білюща	чорнича

ЛІ ПО ПИШЕ ЛИСТА СВОЇЙ ДОНЬЦІ

*Корінь виснажують віти.*

Плужник

фанфари вітру з північного заходу  
вітру що рекламує погоду  
Лі По пішов  
пішов до зеленої гори  
за північним валом вишгороду  
шукавши дружбу  
шукавши рукав старої любові  
писавши листа дітям пропавши  
чи дітям дітей  
і нам писавши

персиковий квіт  
тече за водою

отакий нам дано текст  
писав? при якому свіtlі:  
каганця місяця сонця?  
скажімо що світло змінилось  
може й на краще  
чистий текст навскіс  
чаркам і столам і словам  
черпав вино і воду і вогонь  
вогонь місяця сонця Венери?  
чекав? у яку годину?

скажімо що незмінний час став  
постійний як постійна зміна  
по тугій шкалі  
до рожевости цикад

вода від них лишається темніша  
ніж уява що снить  
про дітей пропавши  
коханок пропавши  
друзів пропавши

скажімо тільки що його часові  
немає кінця  
як і для нас нема кінця  
найпростіших речей  
він навчився насамкінець  
і ми живемо в повільні дні  
шукавши любов  
та не любов не лишенъ любов  
не карітас  
чи тільки карітас

# ТРИ ОПОВІДАННЯ ЗІ ЗБІРКИ *МЕНІНГІТ*

Юрій Тарнавський

## Гвбргдтсе і осел

(Додаток до роману *Три бльондинки і смерть*)

В один період свого життя Гвбргдсте заприятлював із ослом. Осла звали Биллі. Осел був самець. Осел не був кастрюаний. Він був ще досить молодий. Осел тільки що досягнув зрілого віку. Осел був досить малий ростом. Осел був косматий. Його шерсть була бежово-рожева. Його голова була велика. Його вуха були дуже великі. Вони були волохаті всередині. Шерсть виставала із них. Здавалося, що вуха були набиті шерстю, як кишень соломою. Здавалося, що соломи було забагато. Чоло осла було опукле. Воно було дуже волохате. Принаймні воно здавалося дуже волохатим. Причиною цього могла бути його опуклість. Очі осла теж були дуже великі. Вони були вологі. Вони були сизо-сині. Вії осла були дуже довгі. Вії виглядали, як у деяких дітей. Вії були бежові. Вони здавалися довшими через це. Ніс осла був малий. Ніс виглядав делікатний. Ніс був приблизно того ж кольору, що очі. Шия осла була коротка. Вона була масивна. Вона надавала ослові масивного вигляду. Осел мав смугу вздовж хребта. Смуга розгалужувалася вниз на рівні лопаток. Розгалуження ці тяглися з яких десять сантиметрів вниз. Смуга тяглась до самого хвоста. Смуга була брунатно-червона. Хвіст кінчався китицею. Хвіст був того ж кольору, що й смуга біля заду. Колір хвоста ставав яснішим пропорційно до віддалі від заду. Колір став бежово-рожевим яких дві третини довжини хвоста від заду. Китиця була бежова. Живіт осла був великий. Живіт теж надавав ослові масивного вигляду. Ноги осла були короткі. Вони були тонкі. Вони

---

\*Українськомовні варіянти англомовних оригіналів.

виглядали дуже тендітні. Вони надавали ослові тендітного вигляду. Копита осла були круглі. Вони були малесенькі. Вони блишали. Вони виглядали дуже елегантно. Здавалося, що осел піклувався копитами, як дехто своїми нігтями. Копита теж були приблизно того ж кольору, що й очі. Осел був дуже жвавий. Осла тримали на полі. Поле було досить вузьке. Воно було досить довге. Воно було побіч дороги. Воно тяглося вгору від дороги. Воно було запущений яблуневий сад. Воно було заросле травою. Трава була висока. Осла тримали на припоні. Припін був довгий. Кіл з припоном забивали в землю в іншій частині поля кожного дня. Будучи на припоні, осел поводився ось як. Він пасся. Тоді він переставав пастися. Він починав бігати на припоні. Він звичайно старався описувати якнайбільше коло, бігаючи. Він тоді переставав бігати. Він починав гребти землю одним із передніх копит. Він мотав головою, роблячи це. Тоді він часами ставав дібки. Він тоді ревів. Часами він теж качався на землі. Тоді він починав знову пастися. Часами він теж дрімав. Він робив це стоячи. Його очі були тоді напівзаплющені. Його очі виглядали тоді особливо вологими. Його вій тоді теж виглядали особливо довгими. Гвбргдтсева приязнь з ослом полягала в тому, що Гвбргдтсе відвідував осла в полі. Гвбргдтсе робив це мало що не кожного дня. Гвбргдтсе робив це звичайно після обіду. Гвбргдтсе тоді підходив до осла. Гвбргдтсе гладив осла. Осел дозволяв Гвбргдтсе це робити. Осел видно любив це. Гвбргдтсе тоді залишав осла. Гвбргдтсе однаке не відходив далеко. Гвбргдтсе спостерігав осла. Гвбргдтсе уважав ослову поведінку цілком природною. Він хотів бути природним сам. Гвбргдтсе хотів навчитися природності від осла. Це було причиною його приязні з ослом. Гвбргдтсе шукав надхнення в ословій поведінці. Спершу він мав труднощі з цим. З часом однаке він навчився осягати це досить легко. Гвбргдтсева природність складалася із багато більше дій ніж природність осла. Гвбргдтсе однаке звичайно обмежувався малим числом дій. Вони були: лазити раки, виривати траву руками, виривати траву зубами, жувати траву, бігати, скакати, качатися в траві, кричати, ригати, і випускати шлункові гази. Часами одною з дій було теж спання на землі. Гвбргдтсе вирішив, що бути природним для нього включало теж думати тільки про те, що він робив. Гвбргдтсе одягався вигідно, відвідуючи осла. Гвбргдтсе звичайно носив тоді спортивну сорочку, штани й сандалі. Сорочка звичайно мала короткі рукави. Гвбргдтсе звичайно не носив тоді пояса. Гвбргдтсе теж звичайно приносив з собою течку, відвідуючи осла. В течці Гвбргдтсе приносив одежду й кілька

предметів. Одежа була на те, щоб він міг переодягтися, якщо цього забажав. Предмети були на те, щоб він міг ними послуговуватися, будучи природним. Він вибирав предмети цілком без надуми. Вони, наприклад, могли бути: сковорода, яблуко, рушник, молоток. поліно, цеглина, чи сувій туалетного паперу. Цього дня Гвбрѓтсе прийшов на поле о пів до третьої по обіді. Світило сонце. Було гаряче. Було вогко. Було неприємно. Було багато мух. Мухи кусали Гвбрѓтсе. Мухи теж кусали осла. Осел обганявся хвостом. Осел теж часами тряс шкірою там, де його кусала муха. В цю хвилину осел не ворушився. Він не дрімав. Його очі одначе були напівзаплющені. Осел обганявся хвостом. Гвбрѓтсе стояв рачки. Він жував кілька стеблин трави. Трава була солодка. Гвбрѓтсе смакувала трава. Смак трави нагадував Гвбрѓтсе смак дівочої сlinи під час поцілунку. Дорога побіч поля була часто вживана. На ній був закрут яких п'ятнадцять метрів за одним із кінців поля. Закрут був гострий. Авта звичайно їхали дуже скоро дорогою. Вони не сповільняли на закруті. В наслідок того вони часто переїжджали на протилежний бік дороги. В наслідок того, знову, на закруті часто відбувалися аварії. В той час на дорозі був сильний рух. Нараз почулося вищання автомобілевих коліс. Звук був дуже сильний. Після вищання почувся звук зудару двох авт. Звук цей донісся від закруті. Звук був глухий. Звук зудару здавався майже вибухом. Після звуку зудару почувся дзвін металу та биття скла. Після цих звуків запанувала тиша. Вона видавалася дуже глибокою. Вона ніби мала якесь трагічне значення. Гвбрѓтсе досі думав тільки про смак трави. Він одначе не міг не почути вищання коліс. Гвбрѓтсеве тіло напружилося після звуку зудару. Гвбрѓтсе забув про те, що робив. Він уявив собі два авта після зудару. Він уявив собі їх вже нерухомими. Він уявив собі переди авт позагинані і вікна повибивані. Він виплюнув траву. Він став на колінах. Досі він був відвернений від дороги. Гвбрѓтсе повернувся головою й тулубом у бік закруті.

## Елеонора

*To E. B.*

Елеонорі тридцять чотири роки. Вона дуже красива. Вона метр шістдесят ростом. Вона важить сорок чотири й півкілограма. Її волосся дуже густе. Воно кучеряве. Воно не досягає плечей. Воно золоте. Воно має рудаву закраску. Воно розділене вздовж голови. Воно трохи темніше при розділі ніж

далі. Це не тому, що волосся фарбоване, однаке. Волосся просте при самій шкірі. Воно стає дедалі більш кучерявим з віддаллю від голови. Цера Елеонори дуже гладка. Цера біла. Здається, що Елеонора напудрована. Воно не так, однаке. Брови Елеонори дуже тоненькі. Здається, що вони підголені. Здається, що вони мальовані. Воно теж не так, однаке. Брови брунатнорудаві. Очі Елеонори великі. Вони овальні. Вони карі. Ніс Елеонори рівний. Ніс середньої довжини й ширини. Уста Елеонори повні. Вони червоні. Вони не мальовані, однаке. Борода Елеонори делікатна. Борода трохи посунена назад. Це не робить Елеонору менше красивою, однаке. Навпаки, це робить її більше красивою. Воно надає їй тендітного вигляду. Це робить її більше жіночою. Це ж, накінець, робить її більше красивою. Шия Елеонори тонка. Шия виглядає сильною, однаке. Груди Елеонори невеликі. Її руки й ноги маленькі. Елеонора має на собі сорочку, браслет, пояс, спідницю, й нижню спідницю. Сорочка без коміра. Проріз на шию в сорочці широкий. Проріз витягтий досить низько. Сорочка вільна в грудях. Рукави сорочки довгі. Вони повні. Рукави зібрани на плечах. Рукави вишиті зараз понижче плечей. Вишивка не доходить до самих ліктів. Вона складається з квітів. Вона йде поземними лініями. Лінії хвилясті. Лінії виглядають, як морські хвилі. Це надає сорочці вигляду моря. Сорочка ще більше подібна до моря через повноту рукавів. Сорочка виглядає, як море під час припливу. Кінці рукавів вільні. Кінці теж широкі. Рукави не досягають до самих рук. Сорочка пошита з тонкого полотна. Полотно бавовняне. Виглядає, що воно ткане ручно. Воно темносинє. Це ще більше надає сорочці вигляду моря. Вишивка темночервона. Здається, що сорочка пошита в якісь економічно нерозвиненій країні. Здається, що країна ця на Близькому Сході. Країна ця могла б бути одна із арабських країн, Іран, Афганістан, чи Індія, наприклад. Браслет — це разок намиста. Намистини досить малі. Вони з глини. Вони покриті поливою. Вони темнозелені. Браслет на лівій руці Елеонори. Разок обвинений сім разів довкола Елеонориної руки. Ширина пояса приблизно вісім сантиметрів. Довжина пояса приблизно один метр. Пояс тканий. На його двох кінцях бахрома. Пояс має взір. Взір геометричний. Він дуже делікатний. Більшість пояса червона. Червоний колір ясніший, ніж колір вишивки на сорочці. Взір чорний та білий. Пояс ручно тканий. Пояс зроблений на Україні. Пояс обв'язаний раз навколо Елеонориного стану. Кінці пояса звисають. Кожний з кінців на одному з Елеонориних бедер. Спідниця широка. Вона довга. Спідниця не досягає до самих Елеонориних кісточок. Спідниця пошита з тонкого

полотна. Полотно бавовняне. Воно має взір. Він зубчастий. Зубці досить малі. Взір блакитний та білий. Спідниця пошита товаришкою Елеонори. Товарищі в цей час було шістнадцять років. Товаришка тепер в Арізоні. Спідня спідниця трохи довша, ніж верхня. Спідня спідниця пошита з льняного полотна. Полотно досить грубе. Воно природного кольору. Колір такий, як слонової кістки. Здається, що полотно ткане ручно. Спідня сорочка вишита низом. Вишивка теж складається з квітів. Квіти ці, однаке, інші, ніж на сорочці. Вони червоні. Колір цей трохи ясніший, ніж колір вишивки на сорочці. Колір цей трохи темніший, ніж червоний колір пояса. Стебла квітів сині. Колір стебел теж ясніший, ніж колір сорочки. Колір стебел однаке темніший, ніж блакитний колір спідниці. Здається, що спідня спідниця пошита ручно. Елеонора могла пошити спідню спідницю сама, наприклад. Елеонора боса. Вона прийшла бosoю з хати. Вона ішла так через місто. Вона ішла так зо три кілометри. Елеонорині ноги напрочуд чисті, однаке. Вони брудні тільки знизу. Брудні частини дуже чіткої форми. Форми дуже делікатні. Форми дуже вузькі по середині ноги, наприклад. В цім місці широка форма тільки якийсь сантиметр. Брудні частини гладенькі. Вони блищають. Вони чорні. Брудні частини ніби куски шкіри причеплені до підошов Елеонориних ніг. Куски ці ніби пришиті. Це здається попри те, що на Елеонориних ногах не видно слідів швів. Елеонора розведена. Вона розведена три роки. Вона не жила з своїм чоловіком п'ять років до свого розводу. Вона жила з своїм чоловіком три роки до того, як вони розійшлися. Її чоловік був мулат. Елеонора має двоє дітей із подружжя. Вони хлопець та дівчина. Хлопцеві десять років. Дівчині дев'ять років. Риси хлопця негроїдні. Він некрасивий. Це не спричинене його негроїдними рисами, однаке. Хлопець виглядає, як кретин. Хлопець нормальній, однаке. Риси дівчини практично такі, як у білих. Дівчина красива. Елеонора була моделькою одягів. Елеонора визначалася у своєму фаху. Елеонора була одною із двох чи трьох найкращих модельок у своїй країні. Елеонора покинула свій фах однаке. Вона зробила це тому, що не вірила у свій фах. Її фах здавався їй нечесним. Це було через те, що моделювання є частиною рекламиування. Це ж було далі через те, що рекламиування є такою невід'ємною частиною капіталізму. Елеонора покинула свій фах ось як. Елеонора мала викиди сумління, будучи моделькою. Це викликало психічний тиск у Елеонорі. В наслідок цього у неї виник перитоніт. Елеонорі загрожувала смерть. Елеонора видужала однаке. Та у неї тепер дуже погане здоров'я. У неї

хронічний перитоніт. Він проявляється атаками закаження кожного місяця чи двох. Елеонорині залози тоді напухають. Вони болять. В Елеонори теж з'являється виразка на тілі. Одним із місць, де з'являється виразка є Елеонорин другий палець на правій руці. Виразка має форму міхурців. Міхурці з'являються денебудь на пальці, від його кінця до останнього сустава. Міхурці з'являються групою. Група ця завбільшки з велику горошину. Виразка болюча. Елеонора приймала антибіотики проти перитоніту. Вона припинила це одначе. Це було через те, що Елеонора помітила негативний ефект на своїй шкірі завдяки антибіотикам. Елеонора боялася за свої внутрішні органи. Елеонорині внутрішні органи таки були пошкоджені перитонітом. Це включає і її статеві органи. Елеонора тепер дуже кволя. Вона залишиться такою до кінця життя. Властиво, Елеонорине здоров'я погіршуватиметься з кожним днем. Елеонорине здоров'я стає пошкодженим із кожним нападом перитоніту. Елеонора працює тепер, як гримерка. Елеонора працює тільки яких чотири дні на місяць. За цей час вона заробляє досить на себе й своїх дітей. Праця ця до вподоби Елеонорі. Одною із причин цього є факт, що Елеонора може сидіти на праці. Це ж тому, що Елеонора кволя. Вона живе із двома друзями. Вони чоловік та жінка. Вони живуть разом. Жінка ця є жінкою Елеонориного приятеля. Приятель цей письменник. Жінка і письменник легально сепаровані. Вони, мабуть, розведуться скоро. Елеонора живе з цими друзьями через те, що не може собі дозволити жити самою. Саме тепер вона плянує працювати постійно яких два тижні. Це тому, що їй потрібні гроші. Це ж тому, що Елеонора плянує їхати до Арізони. Там Елеонора плянує мешкати із своєю вищезгаданою товаришкою. Свого часу Елеонора приймала дуже багато хемікалій. Хемікалії ці були такі, як марихуана, гашиш, кислота, кокайн і т. п. Дві популярні хемікалії, які Елеонора не приймала, це героїна та "спід." Елеонора плянує приймати "спід" колись, одначе. Вона плянує зробити це раз чи двічі. Це тому, що вона уважає, що "спід" небезпечний. Це особливо тому, що її здоров'я слабе. Елеонора ж хоче приймати "спід" через його особливий ефект. Елеонора уважає, що "спід" дозволяє людині пізнати свої найвищі фізичні можливості. Тепер Елеонора приймає тільки марихуану, гашиш та кокаїн. Елеонора перестала приймати кислоту через деструктивний ефект кислоти на людську нервову систему. Елеонора не думає, що хемікалії, які вона тепер приймає шкодять її здоров'ю. Вона теж не думає, що виникнення перитоніту у неї було спричинене хемікаліями. Це можливе

- 14 одначе. Елеонора вірить в окультизм. Це цілком змінило Елеонорину особистість. Елеонора дуже спокійна. Вона пасивна. Елеонора вегетаріянка, наприклад. Вона теж ніколи не осуджує людей. Елеонора є проти технології. Елеонора уживає тільки природні речі, наприклад. В цю хвилину Елеонора сидить у кріслі. Крісло має опертя на руки. Сидіння крісла кругле. Крісло плетене з лози. На сидінні крісла подушка. Подушка такої ж форми, як сидіння. Подушка покрита пластиком. Подушка набита гумовою губкою. Губка в однім куску. Пластик яскраво червоний. Колір цей ясніший, ніж якийнебудь з червоних кольорів, згаданих досі. Елеонора сидить при столі. Стіл досить великий. Він круглий. Він має одну ногу. Він дерев'яний. Стіл покритий сукном. Сукно досить грубе. Сукно вовняне. Сукно має взір. Взір геометричний. Взір сукна інший, одначе, ніж взір Елеонориного пояса. Взір сукна складається з тонких рівнобіжних смужок. Смужки досить далеко одна від одної. Сукно червоне. Колір цей ясніший, ніж червоний колір у вишивці на спідній спідниці. Колір цей, одначе, темніший, ніж червоний колір у поясі. Сукно ручно ткане. Полотно походить із Марокко. Елеонора розмовляє із Джорджом. Джордж сидить у такім самім кріслі, як Елеонора. Джордж теж сидить при столі. Джордж обернений лицем до Елеонори. Джордж каже, що він хоче, щоб Елеонора прочитала одну з його речей. Елеонора годиться на Джорджову пропозицію. Джордж підводиться з крісла. Він виходить із кімнати. Джордж іде в коридор. Джордж переходить коридор. Джордж іде в одну з кімнат на другому боці коридора. В цій кімнаті на долівці лежить валіза. Валіза складаного типу. Валіза зроблена з тонкого матеріалу. Матеріял пластик. Матеріял сірий. Валіза розłożена на долівці. Всередині валізи розріз. Розріз має засувку з трьох боків. Засувка відчинена. Розріз не відхилений, одначе. Джордж підходить до валізи. Він присідає. Джордж відхиляє розріз. Валіза повна одягу. Одяг акуратно зложений. Поверх одягу лежить тека. Вона з паперу. Вона темночервона. Колір цей приблизно такий, як червоний колір на вишивці сорочки. Джордж бере в руки теку. Він розкриває її. Всередині теки бльоکнот. Він краткований. Він білий. Перша сторінка в бльоکноті записана. Письма практично не можна прочитати. Письмо писане кульковим писальцем. Кінець писальця був тонкий. Чорнило синє. Всередині, по обох боках теки кишені. В кишенях картки паперу. Картки покриті машинописом. Джордж перевертає бльоکнот на лівий бік. Перших п'ять карток у правій кишені зішіплени докупи. Вони фотокопія. Вони те, що Джордж хоче дати прочитати Елеонорі.

Він тільки що пережив трагедію. На картках опис трагедії. Опис у формі прози. Він поезія, однаке. Джордж бере зіштепені картки в руку. Він закриває теку. Він кладе її на попереднє місце. Джордж закриває розріз. Джордж підноситься. Він іде в кімнату, з якої прийшов. Джордж іде до стола. Джордж дає картки Елеонорі. Елеонора бере картки в руку. Джордж сідає на своє крісло. Він дивиться на Елеонору. Перший параграф забирає приблизно дві третини першої картки. Параграф описує, як Джорджове серце б'ється, мов дзвін, цілий пополудень. Дзвін цей ніби б'є по Джорджові. Джорджа не було вдома цілий день. Джордж приїжджає додому. Біля хати немає другого Джорджового авто. Джордж старається уявити собі своє друге авто, мов зловити віддих. Всі вікна в Джорджовій хаті відчинені. Джордж не може розрізнати між своїми грудьми і хатою. Тому здається, що вікна відчинені у його грудях. Його груди тому здаються дуже порожніми. Джордж іде в хату. Він іде в кухню. На столі в кухні лежить лист. Лист написаний на машинці. Лист написаний на білім папері. Джордж бере листа в руки. Джордж читає листа. Лист все ще в Джорджових обох руках. Джорджові руки не тримають. Здається, однаке, що лист ворується. Він ніби рука, що махає на прощання. Рука ніби махає на прощання Джорджові. Джордж кінчає читати листа. Джордж дуже знервований. Він старається заспокоїти себе. Він гладить себе по тілу рукою. Це не помогає, однаке. Джордж іде шукати за своїми пістолем та рушницею. Їх немає. Пістоля та рушниці немає, немов дітей. Здається, що діти Джорджові. Джордж кличе пістоля та рушницю. Вони не відповідають. За хатою сад. Джордж біжить у сад. Джордж знову кличе пістоля та рушницю. Він чекає. Відповіді немає. Елеонора читає до кінця параграфу. Їй дуже подобається те, що вона читала. Вона тоді перестає читати. Вона відчуває, що прочитала досить. Вона відчуває, що зрозуміла Джорджів намір. Вона не відчуває потреби читати далі. Вона описує Джорджові своє враження з прочитаного. Її обличчя було спокійне досі. Тепер воно ще спокійніше. Елеонорині уста дещо розширені. Здається, що на них ось-ось з'явиться усмішка. Елеонорині уста мов частина обрію, з-за якої ось-ось зійде сонце. Елеонора кладе картки на стіл. Вона підвідиться з крісла. У кімнаті стоїть канапа. Канапа досить довга. Канапа має високі спинку та опертя на руки. Спинка та опертя однакової висоти. Канапа старомодна. Вона покрита наново недавно. Вона покрита тонким полотном. Полотно бавовняне. Полотно має взір. Взір теж складається з квітів. Квіти на полотні, однаке, інші від квітів на Елеонориній сорочці та спідній

спідниці. Квіти на полотні такі, як на індійських тканинах. Тло полотна бежове. Квіти червоні, сині, та зелені. Червоний та синій кольори квітів дуже подібні до тих кольорів у вишивці на Елеонориній спідній сорочці. Зелений колір на полотні ясніший, ніж колір браслета, однаке. На канапі лежить подушка. Подушка велика. Вона квадратова. Подушка набита гумовою губкою. Губка потята на маленькі кусочки. Подушка покрита досить грубим сукном. Сукно теж має взір. Взір цей теж съладається з квітів. Квіти на подушці однаке інші від усіх досі згаданих. Квіти на подушці досить реалістичні. Вони досить великі. Тло сукна темносинє. Колір цей ясніший, ніж колір Елеонориної сорочки. Колір тла подушки темніший, однаке, ніж синій колір у вишивці на Елеонориній спідній спідниці. Колір тла подушки нечистий. Квіти зелені та жовті. Зелений колір квітів темніший, ніж колір Елеонориного браслета. Посередині стелі світло. Канапа стоїть під світлом. Канапа стоїть рівнобіжно до Джорджового лівого боку. Подушка лежить у кутку канапи, найдалі віддаленому від Джорджа. Світло засвічене. Воно досить слабе. Джордж не зводить очей із Елеонори. Елеонора підходить до канапи. Елеонора лягає на канапі. Елеонора кладе голову на подушку. Елеонора кладе ноги на канапу. Елеонора скрещує ноги. Елеонора кладе праву ногу поверх лівої. Елеонорині ноги на яку стопу від кінця канапи. Елеонора кладе свої руки у подолок. Вони не доторкаються. Елеонора заплющає очі. Її одяг виглядає дуже акуратно. Це стосується особливо спідниці. Здається, ніби хтось вирівняв Елеонорину спідницю, після того, як Елеонора лягла. В наслідок положення канапи стосовно світла Елеонорине обличчя чітко освітлене. Це попри те, що світло досить слабе. Елеонорині обличчя та уста такі самі, як негайно після Елеонориного читання Джорджового вірша. В наслідок положення канапи стосовно світла Елеонорині вилиці кидають довгу тінь на Елеонорині шоки. Через те Елеонорині вилиці здаються багато вищими, ніж у дійсності. Через те, знову ж, Елеонорині шоки здаються більш запалими, ніж у дійсності. Елеонора виглядає, як Нефертіті.

## Гадюча сестра

Було це ранньою осінню. Було це в лісі. Листя тільки почало жовтіти. Ванденберг виконував свій щоденний пробіг. Ванденберг біг польовою дорогою. Дорога йшла дещо вгору. Ванденберг шойно пробіг закрут. Ванденберг тоді побачив гадюку. Гадюка була яких два метри від нього. Гадюка була посередині дороги. Гадюка була досить мала. Вона була трохи більше ніж

півметра завдовжки. Вона була яких два сантиметри завгрубшки. Вона була чорна. Гадюка мала взір на спині. Ванденберг помітив це. Взір був геометричний. Він був білий. Взір надавав гадюці вигляду телефонічного кабля. Це було особливо тому, що гадюка була чорна. Взір теж надавав гадюці вигляду шнурорваного жіночого чобота. Взір був неначе білий шнурок пов'язаний навхрест на переді чобота. Гадюка піднесла приблизно передню половину свого тіла над землею. Рот гадюки був відкритий. Він був маленький. Він був темночервоний. Він виглядав, як переспіла малина. Малина здавалася дешо наддушеною. Здавалося, що гадюка тримала малину цю в роті. Гадюка сичала. Язичок гадюки тримався. Здавалося, що язичок спричинював звук сичання. Язичок виглядав, як маленький полумінь. Полумінь здавався зроблений із м'яса. Було теж видно обое верхні ікла гадюки. Вони були тонкі. Вони були білі. Ікла виглядали, як два нерви. Гадюка гойдалася з боку на бік. Ванденберг пристав, бачачи гадюку. Він був дуже переляканий. Його літки були голі. Ванденберг боявся пробігти повз гадюку. Він був певний, що гадюка всується у його у літку під час його пробігу повз неї. Він майже чув уже, як ікла занурювалися в його тіло. Йому робилося недобре від цієї уяви. Після кількох секунд гадюка почала повзти в сторону Ванденберга. Гадюка робила це, не спустивши на землю передню половину свого тіла. Гадюка якось зуміла повзти тільки на задній частині свого тіла. Ванденбергові було ясно, що гадюка хотіла його всусти. Ванденберг почав іти назад. Вздовж дороги росли кущі та дерева. Скоро Ванденберг опинився між кущами та деревами. Нараз щось заступило йому дорогу. Ванденберг припустив, що була це галузка куша чи дерева. Він посунув свої руки за спину. Він хотів відхилити галузку. Він намацав дві галузки. Він зловив галузки руками. Галузки були досить грубі. Ванденберг ледве міг охопити галузки своїми пальцями. Галузки теж були досить гладкі. Ванденберг старався відхилити їх. Вони не давалися, однаке. Ванденберг мав враження, що галузки були в дійсності дерев'яними. Вінуважав, що деревця ці буде легше витягнути з землі з корінням. Він старався це зробити. Спершу справи йшли йому непогано. За якийсь час, однаке, вони погіршали. Ванденберг борсався з дерев'яними. Вони ніяк не хотіли вилізти з землі. Ванденберг хотів знати причину цього. Він подивився на землю за собою. Він побачив, як деревця виставали з землі. Земля була обліплена навколо коріння, як щось слизьке. Земля була наче слизова оболонка в нутрі людини. Здавалося, що Ванденберг витягав частину нутрошів із людини. Ванденбергові зробилося

недобре від цього. В цю хвилю Ванденберг помітив, що коріння не було в дійсності корінням. Він помітив, що коріння було гадюками. Вони були грубі. Вони були сірочорні. Вони блищали. Шкіра гадюк виглядала, як кора деяких дерев. Ванденберг зрозумів в цю хвилину, що він не тримав в руках деревця. Він зрозумів, що він тримав величезні гадюки. Вони були м'які. Ванденбергові пальці вгрузли в тіла гадюк. Ванденберг зрозумів, що тіла ці були продовженням тіл гадюк, що виставали з землі. Він чув, як гадюки пручалися йому в руках. Він знов, що гадюки робили це на те, щоб звільнитися йому з рук. Він знов, що гадюки хотіли вкусити його. Він налякався ще дужче. Він подивився вгору поза себе. Він побачив там гущавину дерев. Він побачив тоді, що дерева цілком не були деревами. Він побачив, що дерева були гадюками. Сцена ця була жахлива. Вгорі було темно. Деякі з гадюк були заввишки та завгрубшки, як стовбури дерев. Гадюки всі вилися. Здавалося, що всі вони хотіли кинутися на Ванденберга. В цю хвилю Ванденберг став певний, що маленька гадючка доповзла до нього. Він був певний, що вона ось-ось кинеться на нього. Він повернув голову назад. Він подивився вниз. Він побачив гадючку. Вона була яких тридцять сантиметрів від нього. Передня половина тіла гадючки все ще підносилася над землею. Було ясно, що гадючка ось-ось кинеться на одну з Ванденбергових літок. Ванденберг налякався ще дужче. Він відкрив рота, щоб крикнути. В цю хвилину думка шибнула йому крізь мозок, що це не могла бути дійсність. Ванденберг був певний, що гадюки за ним були б кинулися на нього вже давно, якщо б це була дійсність. Він теж був певний, що в дійсності ніколи не могло бути стільки гадюк в одному місці. Він теж, нарешті, знов, що гадюки не могли бути такими грубими в дійсності, як деякі із них над його головою. Йому тоді полегшало в одну мить. Ванденберг все ще бачив гадючку перед собою. Він теж все ще чув, як гадюки пручалися в його руках. Ні одно ні друге вже не лякало його, однаке. Тоді ці почуття почали бліднути. Їх ніби розвівав вітер, як дим чи туман. У цьому Ванденберг бачив доказ, що він не помилявся. Тоді Ванденберг почав будитися. Це теж робилося поступово. Ванденбергове пробудження було, немов інший дим чи туман, які наносив вітер. Нарешті, сон розвіявся цілком. Ванденберг пробудився цілком. Він лежав у своєму ліжку. Він лежав навзнак. В кімнаті було досить холодно. Ванденберг був накритий коцом по саму бороду. Його руки були простягнені вздовж його тіла. Його ноги були стулені докупи. В кімнаті було двоє вікон. Штори на вікнах

були піднесені. Світло з вулиці заходило в кімнату крізь вікна. В кімнаті було досить ясно. Ванденберг бачив два стовпчики в ногах ліжка. Стовпчики підносилися яких п'ятнадцять сантиметрів над матрацом. Ванденберг теж бачив крісло в лівому куті кімнати навпроти. Ванденберг теж бачив комоду в правому куті кімнати навпроти. Ванденберг бачив два свічники, біжутерійну шкатулку, та пляшину з одеколоном на комоді. Ванденберг теж бачив картину на стіні над комодою. Він теж нарешті бачив крісло під стіною праворуч ліжка. Він бачив це все не повертаючи голови і навіть очей. Меблі були з дерева. Вони були заправлені на брунатний колір. Вони не були лаковані. Вони були добре натерті воском, однаке. Вони тому дещо блищали у свіtlі, що заходило з вулиці. Меблі блищали, як людські очі. Ванденберг зрозумів, чому йому приснився сон. — Кілька днів тому Ванденберг бачив гадюку під час свого денного пробігу. Ванденберг бачив гадюку в таких самих обставинах, що і в сні. Гадюка теж виглядала так, як у сні. Вона була трохи менша, однаке. Вона була тільки яких сорок сантиметрів завдовжки. Гадюка не підносилася посеред дороги однаке. Гадюка лежала у траві при дорозі. Ванденберг мікнув гадюку. Він помітив її. Він думав, що вона була телефонічним каблем. Це зацікавило Ванденберга. Ванденберг пристанув. Він повернувся. Він вернувся до гадюки. Він побачив, що це гадюка. Гадюка ніби спала. Це було, мабуть, через пізню пору року. Ванденберг хотів переконатися, чи гадюка була жива. Ванденберг знайшов прутик. Прутик був дуже тоненький. Ванденберг порухав гадюку прутиком. Гадюка тоді заворушилася. Гадюка піднесла голову. Гадюка відкрила рота. Рот гадюки виглядав так, як рот гадюки у сні. Гадюка засичала. Язык гадюки теж виглядав, як язык гадюки у сні. Здавалося, що гадюка хотіла кинутися на Ванденберга. Ванденберг трохи налякався. Він хотів однаке розлютити гадюку більше. Ванденберг порухав гадюку прутиком ще кілька разів. Вона тоді обернулася. Гадюка поповзла у траву. Гадюка поповзла дуже скоро. Двері в кімнаті були праворуч крісла, що праворуч. Вони були відчинені. Ванденберг не бачив дверей. Він був свідомий їх, однаке. Двері вели до середини хати. В хаті були дві порожні кімнати. З цих кімнат меблі були забрані недавно. Ванденберг недавно розвівся. Ванденбергова колишня жінка забрала ці меблі. Ванденберг ніби чув порожнечу кімнату через двері. З середини хати ніби доносилися звуки. Звуки ці ніби лунали в порожніх кімнатах. Ванденберг ніби був свідомий дверей, чуючи лунання звуків у порожніх кімнатах.

# СХІДНІМИ БЕРЕГАМИ СЕРЕДЗЕМНОГО МОРЯ

(ЗАПИСКИ НА ПЕРЕДОДНІ ВІЙНИ НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ)

Ліда Палій

## СТАМБУЛ

Заклик мuedзина на молитву завжди хвилює мене. У ньому щось маєстатичне, відчувається Божу присутність, він одухотворює, а водночас мов би погрожує грішним. Чую його цього разу на подвір'ї Сулейманії — мечету чоловіка Хурем-Роксоляни. Надо мною піняться бані й півбані одна над одною. Між мінаретами завішені на дротах лямпочки в підготовці до свята Рамазану.

У середині мечету барвисті орнаменти вітражів фільтрують проміння сонця. Тут затишно. Приємно торкати холодний мармур на колонах. Архітект Сінан спровадив їх з різних частин світу і вони в розмаїтих відтінках.

По той бік вулиці сидять у каварні чоловіки, чомусь усі одягнуті в чорне. Над столиками коливаються темні цятки голів. Неділя — турки відпочивають. Коло мене два лідусі грають у доміно.

Я зголодніла, купую з возика жарену кукурудзу, але вона суха і без смаку.

При старім візантійськім гіподромі величавий Ахмедіс, або Синій Мечет, а коло нього на сторожі аж шість струнчастих мінаретів. Нутро мов витончена порцелянова чашка з блакитними арабесками на фіянсових кахлях. Я захоплена. Під ногами витерті килими різних провінцій Туреччини, ткані дрібними пальцями дівчат-підлітків. Переважають багряні кольори. Туристи ходять босоніж поміж вірними, що тут і там моляться навколошках, присівши п'яти, і торкають чолом підлогу. Під проповідальницею сидить навпочіпки сім'я селян,

чоловіки в західніх одягах, а жінки в довгих спідницях, закутані 21 в чорні хустки. У мене враження, що вірні приходять до мечету не тільки на те, щоб молитися, але щоб сковатися від гамору й турбот світу.

Над рясними каштанами яскріє жовтими кольорами величава Айя Софія. Ззовні вона здається масивною, тяжкою, але, коли ввійти всередину, будівля стає легкою. Величезна баня завішена десь між небом і землею. На ній нанизані самоцвітами численні вікна, виповнені сонячним світлом. Довершеність така, що перехоплює дух. Важко повірити, що цю святиню поставили людські руки. Вроочистий спокій. Хочеться молитися, але тут не моляться, бо будівля не є вже церквою ні мечетом.

Із золотої мозаїки споглядають імператори Константин і Юстініян. З усіх закутків говорить історія. Котрим із дев'ятьох входів вступала в храм княгиня Ольга? Куди входили купці княжої Русі? За шістсот років існування християнського Царгороду почесна царська сторожа вижолобила заглибини в мармуровій підлозі по обох боках найвищих центральних воріт.



На верху горба над морем стоїть Топ Капа — близкуча розлога палата султанів, монумент багатства отоманської династії. Мені залишилось небагато часу, тож іду з натовпом туристів у музей палати, де прегарна китайська порцеляна, дарунки від східніх володарів, як теж незміренні скарби в золоті й самоцвітах. Приголомщена, втікаю на балкон, звідкіля вид на руїни муру внизу, на море Мармара й Босфор та на близькі береги Азії. Це місце для падишаха — володаря моря й обох континентів.

За турецькими арками шугають чайки, з городів пахнуть розпеченим сонцем троянди.



При заході сонця іду на Галатський міст над Золотим Рогом. В обох напрямах, не поспішаючи, великими хвилями пересувається натовп. Довгі сині тіні падають на брук. У повітрі шум, міст легко похитується. Проти сонця на горі бузкові силуети Старого Міста, бані й мінарети.

Уздовж берегів і на нижній плятформі мосту рибалки продають рибу, яка лежить срібними смугами на холодному фіговому листі.

Біля причалу кораблів, що йдуть на азійський бік, ішо більша юрба. Вигукують продавці бубликів і хлопці, що чистять взуття на оздобних скриночках.

22 За мостом сірий Новий Мечет, а в його тіні лопочуть крилами сотні голубів, і вбого одягнені жінки продають насіння. Далі запашний базар прянощів, поодинокі багатоповерхові дерев'яні доми минулої доби та кінцева станція Орієнт-Експресу. Тут і кінчиться Європа.

■ Увечері їду дорогою над самим Босфором у напрямі Чорного моря. З лівого боку бовваніс фортеця Румелі Гісарі, в якій не один наш козак коротав свій вік.

У придорожній каварні п'ю солодкий м'ятний чай. Людей мало, бо вечір холодний. Видно, як на азійському боці мерехтять зелено-холодні й оранжево-теплі світла та віддзеркалюються в протоці. Тремтливе мигтіння світел у воді завжди нагадує мені далекі світи й минулі мандрівки.

## РАНОК НА КОРАБЛІ

У протоці ще туман, але крізь нього намагається просочитися сонце. Золотий ранок мерехтить та іскриться над позліткою води. В повітрі хрипка симфонія гудків великих кораблів та рибацьких суден, від яких роється море.

Пасажири ще не повиходили на палубу, тільки служба миє шлангами дек і витирає блискучі бар'єри.

На небі поодинокі білі чайки, тільки кінці крил у них немов у сажі. Їх тут не так багато, як на північних морях, і ширяють вони безшлесно, без квіління.

Наш грецький корабель відчалиє. Туман підіймається. Чіткіше виринає голубий Стамбул, розкинутий на пагорбах, затоплений у кипарисах. Над усім відніють бані й мінарети могутніх Айї-Софії та Синього Мечету...

Жаль, що оглянула все нашвидку, але Стамбул це місто, до якого повертаються.

## КУШАДАСІ

Торік я була вже в цій малій пристані на побережжі Малої Азії, тож багато мені відомого. Знову ходжу по завулках, де крамниці із срібними, мосяжними і шкіряними виробами та іншим крамом. Мені найцікавіші нашійники із старих турецьких монет і давні книги, писані витіватим арабським письмом.

Цього разу йду ще дальше, спинаюся по кругляках вузьких вулиць стрімко вгору. Під ногами течуть струмки води, плентаються худі коти. Десь чути блеяння овець. Обминаю нав'ючених кошами ослів. Хатки стають дедалі менші. На

порогах стоять жінки в шараварах, або в довгих спідницях. 23

Ше ранок. Бачу крізь відчинені двері, як сім'я снідає, сидячи на долівці ліплянки. На білій стіні пнеться виноград і сушиться яскравочервоний перець. Десь у радіо млюсно-тужливий чоловічий спів, що час від часу несподівано обривається, мов би плач стискає співцеві горло.

До мене пристає громадка дітлахів — хлопчики стрижені "на їжака", дівчатка в довгих штанах під спідничками. Щось щебечуть до мене по-турецькому, всміхаються і не знеохочуються, коли я їм даю зрозуміти, що в мене немає місцевих грошей. Беруть мене за руки своїми замурзаними пальчиками і провадять на верх гори, звідкіля чудовий вид на пристань. Тішаться, що я захоплена; малий хлопчина дає мені дві паухучі рожі. Жаль, що не маю при собі навіть цукерків.

## ПОЛУДНЕ НА КОРАБЛІ

У великому сальоні грецька музика, деякі ентузіясти вчаться танцювати "сиртакі". Кілька смаглявих офіцерів у близкучих білих уніформах сидять при столику й оглядаються за проходжими дівчатами.

Іду на палубу. Там обабіч корабля на лежаках чекають на обід старші пасажири, молодші товпляться на кормі коло басейну, в якому вода коливається мов у тарілці.

Небо розпечено бліде, але в ньому вже щось осіннє. Внизу пінисті гребені б'ють об борти.

Перехожу на прову. Капітан запрошує мене на свій мостик, провадить за руку трапом угору. На мостику під іконою св. Миколая моряк при стерновому колесі. Звідтіля шойно видно, який корабель великий.

Ніколи не думала, що так полюблю море.

## МІКОНОС І ДЕЛОС

Корабель стоїть на кітві в затишному рейді. Малим човном доплила до грецького острова Міконос. Тут на узбіччі гори купані сліпучим сонцем білорозмальовані дімки, з примурками, балькончиками, туркусовими віконницями та пласкими дахами. У вузьких вуличках навіть каміння під ногами білене, мерехтить і разить у очі. Здається, що в кінці кожної вулиці море.

На горі ряд вітряків покритих соломою. Свише вітер і обертає їхніми крилами з білими полотняними трикутниками.

Коло каплички над самою водою розпростерті жовті рибацькі сіті — на землі й на перевернених дном човнах.

- 24 Розколошкане море поблизу зелене, а далі синє. Хвилі б'ють об берег, бризкає вода, гойдаються пришвартовані рибацькі човни.

■ Їм обід у ресторані. Свіжопечений хліб і салата в оливі. Стіл під евкаліптовим деревом. Надо мною коливається віття з дрібними ягідками, вітер перебирає довгастим сиво-зеленим листям. І знову музика в радіо, цього разу звуки "боузукі".

Сприймаю цей співучий світ усіма змислами, думаю: який прекрасний світ! Сиділа б отак довго-довго.

■ Приплила шлюпкою до острова Делос. Іду вузькою стежкою верхом гори до відкопаного міста. Наділа довгий кафтан. Холодний, поривчастий вітер торгає полами, розвіває волосся. На острові немає мешканців, тільки кілька овець пасеться в сухій траві. Терпко пахне невідоме мені зілля. Хвилинами нагадується дитинство, але пробліск спогаду знову зникає, коли погляну вниз, де щораз більше піниться море.

У руїнах старогрецького міста можна розпізнати доми, вулиці, агору з поваленими колонами і статуями. Під ногами кам'яна ваза, а далі рештки мозаїк на підлозі. За високими жовто-брунатними травами ряд кам'яних левів з архаїчної доби, і враження таке, наче б вони сміються.

Заходить сонце, я втомлена, сиджу в причалі. Море гуде і бушує. Моя шлюпка відплала до Міконосу без мене. Спершу здавалося, що залишилася сама-саміська серед розбурханого моря, і стало моторошно. Внедовзі приплив, однак, ще один човен з туристами. Впрошуюся до них.

Уже смеркає, коли ми відchalюємо. Шлюпкою кидає мов лушпинкою з горіха, ввесь світ іде обертом. Вода шумить, б'є об стінку, що захищає нас на прові, переливається верхом і зовсім мочить тих, хто не під дашком. Пасажири мовчать і намагаються дивитися переляканими очима туди, де виринає то потопає блідий небокруг на заході. Держуся всією силою лавки. Вірю, що наш шкіпер знає море в усіх його настроях.

Врешті з'являються світла Міконосу й кораблів у гавані. Море заспокоюється.

### ЗАХІД СОНЦЯ НА КОРАБЛІ

За туманом над обрієм призахіднє сонце. Море гранатово-сталевого кольору з рожевими відблисками, що легко переливаються. Пересуваються чіткі обриси далеких островів.

Я одна на кормі. Скрізь ще не поскладані лежаки, які вдень

мали строкаті кольори, а тепер посіріли. Під ногами підсихає 25 розхлюпана вода з басейну, а в ній виблискуються кришталики солі. Кругом різnobарвні електричні лампки запрошують вечір. Їхнє світло ледве видне, бо небо ще не згасло.

Відвертається в бік надбудови корабля. На залізних луках завішені силуетки рятункових човнів, прикріплени туга напнятими линвами. З димаря клубочиться дим.

Море спокійне. Стас затишно.

## БЕЙРУТ І БАЛЬБЕК

Бейрут робить враження європейського міста. Реклами декадентних фільмів, нічних клубів. Недаром звуть його Парижем Близького Сходу. В новій частині міста модерні кам'яниці, елегантні крамниці і пляжі вздовж затоки.

Купую солодкі, на дереві доспілі помаранчі, з хвостиками й листочками.

Заманюють мене до крамниці з перськими килимами. Оглядаю їх мов екзотичні картини. Вперше вповні оцінюю їхню цвітучу красу.

Ливанці привітні. Хлопці з замріяними очима засипають туристок компліментами, мов би читали старинну перську любовну поезію, а жінки від'їжджають з переконанням, що ливанці будуть їх "носити в серці навіки".



Іду до Бальбеку. На передмісті Бейруту соснові гаї, мов ряди чорних парасолів, а під ними табори палестинських біженців нагадують про дійсність. Пахне сосниною, димом і спаленою бензиною.

Автобус спинається стрімкою дорогою в гори. Хребти в різних відтінках стоять у мряці. На узбіччях у висохлій траві валуни каміння. При дорозі легендарні ливанські кедри. В провалі щойно розбиті вантажне авто. Наш водій запевняє нас, що це сирійська машина і що ливанці їдуть уважніше, а сам приспішує, не зважаючи на те, що дорога крута.

Відчувається напружена атмосфера. При дорогах військові перевірки документів, по шосе їдуть із скретом танки, витовкаючи асфальт.

Заїжджаємо в широку долину. Сюди йшов колись важливий шлях від Ніла до Евфрату. Земля тут червона й урожайна. Навкіл соковита зелень виноградників. Чоловіки, в довгих халатах і з арабським накриттям на головах, продають при дорозі кавуни.

26        У Бальбек-Геліополі вже немає сліду з фенікійського міста Х ст. до Христа. Є тільки залишки величного римського релігійного центру й арабські фортеці. Майже зовсім оциліла свяตиня Вакха, а поблизу струнчать найвищі в світі жовто-рожеві корінці колони храму Юпітера. На подвір'ях порозкидані фризи, карнизи й капітелі. Від розпечених кам'яних брил променє жара.

Настирливі хлопчаки продають сувеніри: прозірки й уміло підфальшовані римські монети.

### ВЕЧІР НА КОРАБЛІ

Уже пізня вечір, на прові немає світел, і поволі очі привикують до темноти. Місяць ще не зійшов. Видно, як на капітанськім мостику жевріс цигарка. Це заспокоює.

Позабирали вже лежаки, на палубі пустка. Хлюпають хвилі, гуркочуть мотори, і десь з великого сальону пульсує музика.

З далекої землі теплий, але сильний вітер. Стою і дивлюся на озорене небо. Воно високе й недосяжне та мов би вимите водою, зорі виглянсовані. Низько над обрієм Великий Віз, а потойбік невідома мені південна констеляція у виді літери W. Срібним мазком Чумацький Шлях. Як давно вже не бачила Чумацького Шляху за світлами міста!



У малім сальоні парно. За ілюмінатором зійшов молодий тепложовтий місяць, а тепер підіймається й опускається, мов би його хто на нитці смикає.

### ГАЙФА І ЄРУСАЛИМ

Ми на кітві перед пристанню в Гайфі. Перед нами гарне місто, розкинуте на узбіччі гори Кармель.

На кораблі вже присутня ізраїльська служба безпеки. У воді при борті корабля метушаться норці, чогось шукають. Кружляє мале судно із кулеметом. Заборонено фотографувати, вживати далековидів. Я перестала робити записи, коли побачила, що службовці звернули на мене особливу увагу. Напружена атмосфера.

Врешті причаюємо. У пристані вояки: хлопці і дівчата. Сходимо з корабля, нас перешукують чиновники з грізними обличчями.

Відпружуємо в автобусі. Їдемо добром шляхом до Тель Авів, а тоді до Єрусалиму. Спершу праворуч море, а далі вже обабіч дороги виноградники, плянтації бавовни, бананові гаї. Усе

свіжозелене, хоча сонце гаряче. Немає в краєвиді нічого біблійного. 27

Шойно біля Єрусалиму відчуваю, що це Близький Схід. Довкіл горби із сосновими гаями, евкаліптові дерева. Земля живота й кам'яниста. Закутані арабки несуть відвічні глеки на головах.

В Єрусалимі ізраїльське молодіжне свято. На вулицях і на дахах вояки з ручними кулеметами. Знову перевіряють торбинку, принукають до поспіху, бо внедовзі мають замкнути вулиці. Входжу брамою Яффа і ледве встигаю пройти Старе Місто.

Церква на Христовому гробі... Містичне враження півсутінку, запаху воскових свічок і кадила. Зовсім забувається про світ, що за мурами.

На Вія Дольороза натовп туристів і арабів. Продавці закликають до своїх крамничок. Вражає галас і різноїдні запахи.

На верху гори виблискую проти синяви неба золота баня мечету На Склі. Вірять, що тут колись ангели взяли Магомета в небо.

На площі біля Стіни Плачу кілька жидів молиться, прикладвши чоло до муру. Дошкульно жарко.

З Оливної гори вид з одного боку на Єрусалим — такий біблійний з цієї висоти, а з другого на піщані пагорби й далеке Мертвє море.

Їду до Вифлеєму. Церква Рождества переобтяжена оздобами. Облягають мене продавці сувенірів. Відчуваю нещирість.

Пізно вечером повERTAЮСЯ до Гайфи. З гори прегарний вид на освітлене місто. Ген унизу у пристані мій корабель з каскадою лямпочок, нанизаних на щоглах від корми до прови. Думаю про свою затишну каюту.

## НІЧ НА КОРАБЛІ

Ми в пристані в Олександрії. Намагаюся заснути. Ілюмінатор відкритий, вітер термосить фіранками. Корабель легко колише. Скриплять стіни, хлюпоче вода, дренчать каблі. Парко. Нагадується, що колись англійці, пливучи до Індії, в Сuezі вже спали на палубі.

Чути рибою і оливою.

Десь чахкають мотори малих човнів. Від пристані шум. Хтось ходить по східцях на корабель, мов би калатав бамбуковими паличками.

У нерівних інтервалах вибухають підводні міни. Єгиптяни забезпечують себе перед ворожими норцями.

## 28 ЄГИПЕТ

В Олександрії вулиці європейського вигляду, і люди в більшості одіті по-західньому.

За містом, однак, починається зовсім інший світ. Вздовж дороги йдуть фелляги, піддержуючи одну полу смугастих або блідосиніх халатів. У них малі чіпки на головах часом перев'язані білим полотном. Хати з небіленої глини. Пригашена зелень. Усе мов би знебарвлене південним сонцем.

Благенські села, на перший погляд роблять враження руїн. На дахах голубники, нераз вищі від хат.

Жінки мов безформні великі чорні шатра, носять тягарі на головах, або тримають дітей по особливому на рамені.

На полях гурти селян збирають бавовну. Декуди засмаглі чоловіки в одних тільки запилених штанцях, зігнувшись удвоє, сапають землю, або молотять щось дерев'яними ціпами. В каналах пересуваються повільно фелюки — вітрильники з дивно загнутими щоглами. Буйволи з закрученими взад рогами, в шорах, тупцюють кругом колеса, що тягне воду для наводнення піль. Засліплени, ходять вони так безконечно вже віками. Час зупинився ще на старих єгипетських фресках.

Уздовж дороги маєстатично ступають верблюди, обвантажені кукурудзинням. Молоді хлопці йдуть на віслиоках, розпростерши босі ноги. Воли тягнуть великі пласкі вози, на яких сидять наприкучки жінки.

Мій автобус мчить, водій залюбки давить гудок. Минають нас авта і теж трублять. Через вікна втискається пил. На заялозених сидіннях різнопідні написи, в більшості російські: "Рублєва, Курск 1973". Мій сусід, єгиптянин, голубить малу зеленооку дівчинку (тут напрочуд багато людей із світлими очима) і щось до неї приговорює.

У дельті Ніла густіша зелень. Дерева, подібні до сосни, та пальми із гронами спіліх дактилів, що висять на них мов золоті дзвони.



На передмісті Каїра бедуїнське весілля. Понад натовп видно вершників. Б'ють бубни. Кілька вулиць дальше тужливі похоронні співи у відкритому павільйоні.

У місті йду пройтися вздовж Ніла. При березі похитуються похилені в різні сторони щогли фелюк, на яких згорнені вітрила. Прохожі єгиптяни приязно всміхаються. Вони майже всі в слабеях — довгих халатах. Чоловіки, за східнім звичаєм, часто держаться за руки. Вулицями йдуть переповнені трамваї, безконечно трублять авта, дзвонять дзвінки на шиях ослів.

Під готелем влізливі араби намагаються продавати сувеніри, посріблювану дешеву біжутерію, поштові марки. Вони докучливі, від них годі обігнатися.

■ Оглядаю грандіозний мечет султана Гусейна. У подвір'ї під босими ногами тепле вичовгане каміння. Там орнаментна криниця з банею, кругом височезні стіни, а під дахом сотки лінв, на яких колись висіли ліхтарі. Тут моляться часто державні мужі Єгипту. Крізь загратоване вікно видно цитаделью, а в ній мальовничий мечет Магомета Алі.

На цитаделі повно війська. Метушня. Звідти вид ген за місто на пустиню. На південному заході майоріють у гарячих випарах три піраміди.

На базарі Хана Хаміль пульсуює життя. Там бенкет для всіх змислів. Кольори, запахи зілля, печива й переспіліх овочів, вигуки та співи. Продавці торкають рук туристів, намагаються заманити до своїх маленьких крамничок. А там крам по саму стелью і задуха.

■ У готелі гамір, багато російської мови, навіть служба нею говорить. До столу подають чорні суданці в не дуже чистих вишиваних кафтанах.

Готель, мабуть, був колись елегантний, тепер занедбаний. Моя кімната велика з високою стелею. Малий балкон завис над гомінкою вулицею.

Вечеряю на терасі на даху. На столиках блимають свічки. Вечір лагідний. Внизу світла міста і їхні відблиски в Нілі. Водою пливуть невеликі кораблі.

Ранком суданські хлопці-підлітки увихаються коло дверей і вітають мене радісно: Салям!

■ У музеї скарби Тутанхамона. Золоті гробниці, що були вміщені одна в одній, домовини виложені різnobарвним камінням, золота маска, трон із зображенням щасливого родинного життя фараона, статуй бігінь, що, розгорнувши руки, хоронять покійника, колісниці, сотки предметів щоденного вжитку і найбільш зворушлива засушена китиця квітів, залишена в гробниці понад три тисячі років тому.

■ По дорозі до Мемфісу села ще вбогіші, як бачила досі. Хати просто землянки. Болюче і сумно дивитися на них. У каналах

30 непорушна вода, зелена й каламутна. У ній водорості й фіолетові квіти. На берегах цибають чаплі. Пальми живіті від піску з того боку, де пустиня.

У Мемфісі сиджу в тіні дерева, подібного до акації, недалеко музею, в якому величеська статуя Рамзеса. У вітті шалено цвірінкає пташня. Передо мною невеликий алябастровий сфинкс, а далі знову дактилеві пальми з достиглим плодом.



У Саккарі зелена смуга раптом обривається. Останній ряд пальм, мов мереживо на тлі жовтих горбів пустині, а тоді вже немає нічого, крім безконечного піску.

У саме полуднє оглядаю комплекс східчастої піраміди. Жарінь і нікуди сковатися від палаючого диску сонця, піраміда не кидає тіні. Два араби сидять на подвір'ї і спроквола шліфують камінь.

Сиджу в шатрі серед пустині. Чекаю на верблюда й попиваю солодкаву несмачну воду. При вході погоничі в мальовничих строях. Один загорнутий в усе біле сидить боком на верблюді. Який зовсім інший світ від того, що досі знала!

З'являється приблуда пес, чорний, з довгою мордою і загостреними вухами, схожий на Анубіса, що пильнував староєгипетських некрополів. Кладе мені морду на коліна й дивиться відданими очима, хоча знає, що тут туристи не мають його чим кормити. Гладжу його коротку, повну піску шерсть.

Сідаю на верблюда, що стоїть навколошках. Він помалу підноситься, спершу на задні ноги, тоді на передні. Іду до гробниці Ті. Скрізь, куди не гляну, неокрая хвиляста пустиня. Пісок у сіро-жовтих відтінках, легкий вітер мете ним, маю його вже у волоссі і між зубами. Два бедуїни мчать повз мене на конях. Намагаюся похитуватися в ритм кроків верблюда. Ноги трутъ об шорстку поверхню барвистого килима з дармовисами. Мій верблюд починає йти галопом, держусь кілка на сідлі, серце тріпоче від радості.

У гробниці прегарні фрески з щоденного життя Єгипту з-перед п'яти тисяч літ.

Іду далі до поховання святих биків. У довгих підземних тунелях саркофаги з муміями. Несподівано гасне електричне світло, і ми, кілька туристів, залишаємося в суцільній пітьмі. Стас лячно, тисячолітній морок обмотує нас. Хтось світить запальничку, намагаємося йти в напрямі виходу, спотикаємося об кам'яні брили. Врешті в кінці коридору появляється хлопчина в довгому кафтані й високо тримає ліхтар. Кружок світла зближається.

■ Уже пізній вечір. На шосе до Гіза минають нас військові колони. Пересуваються загрозливі темні тіні, гуркочуть машини, зброя виблискує в місячному свіtlі.

У великому шатрі на пустині нічний клуб. Вишигти музика. На сцені конвульсійно вигинаються в орієнタルних танцях жінки, шалено крутяться дервіші, похитуючи головами, негри витупують під звуки бубнів.

Виходжу з шатра. В сандалях пересипається дрібний пісок Сагари. Тут тища і прохолода. Від дельти дме легкий вітер.

Іду у напрямі пірамід. Спершу вони три чорні трикутники на тлі світел далекого міста. Підїхавши ближче, бачу, як ряхтить зелене світло місяця на одній стіні піраміди Хеопса і відчуваю велику пошану до відвічності будівлі.

## З НОВИХ ПОЕЗІЙ

*Борис Олександрів*

### ПОЧАТОК ОСЕНІ

Починається з "не". Починається з того, що ти невесела сьогодні,  
Непривітна якась, не така, як давніше була.  
Починається з вересня, коли краплі важкі і холодні  
Б'ють в закурені шиби, коли налягає імла  
На каскади дахів — і стає безупинною сліпотність.  
Наближається вечір. Темніє на кленах кора,  
Чути жаль у словах, видно в погляді в тебе турботність.  
Низько стеляться хмари. Надходить невтішна пора.  
Починається осінь.

І дош...

І самотність...

1973



Може б так відізватися речитативом,  
Ледь віршовою прозою — нашо ті філігранні рядки?  
Довго ти видавалась мені незбагненою казкою, видивом,  
Голубою зірницею, що мої просвітляла роки.

Та проходили дні, розливались малими потоками,  
Розплি�валася радість у повені лих.  
Ти кудись відійшла, пробудивши прощальними кроками  
Сторожку тишину — але ярий мій жаль не затих...

І не знати чому. І немає нізвідки відгомону:  
Ні з гаїв, ні з лісів, ні з осінньою притишених піль.  
Щоб поглинуть все — не лишити ні сліду, ні спомину —  
Як пустельний самум, наближається ніч звідусіль.

Наближається ніч. Чи про це ти, єдина, подумала?  
Наближається жаль — невтишний, колючий, гіркий...  
Може б ти повернулась, прийшла, передумала?  
Я такий, як і був... Чи, можливо, тепер не такий?

33

19 січня 1973

## РОЗВЕДЕНА

Це не сплю уже ніч і сама не вчислю яку.  
От — не спиться. Так гірко, хоч плач, хоч кричи.  
Сядь отут біля мене у цьому бездушному Бюіку,  
Сядь отут ... і мовчи.

Темне місто відсвічує шибами-більмами.  
По-осінньому вогко лисніє асфальт.  
Що слова її? Камінь. Вилунює біль самий  
Цей надтріснутий альт.

Темінь мокра, густа. Цигарками-жаринами світимо.  
Лячно фари тримтять на рефлекторних знаках узбіч.  
— Може б ти хоч сказала, куди це ми ідемо?  
— Все одно, аби в ніч!

Все одно, все одно! Повен смутку цей вечір промарений.  
Безнадія пливка, безнадія слизька, мов змія.  
І не знати, хто з двох нас лютіше покараний:  
Може він...  
Може я...

12 жовтня 1972

## СКРИПАЛЬ

Він торкнувся до струн —  
і здригнулися струни, збудилися,  
Срібним дзвоном торкнули вечірню емаль.  
Голубими крильми у лункуму захмар'ї забились  
Про весну,  
    про любов,  
    про печаль...

Про дитячі казки, що в блакитних туманах згубилися,  
Уві сні, в далині, у чиїйсь неповторній весні.  
Про квітчасті луги, що в ранковому сонці курилися,  
Про блакитъ на озерному дні...

- 34 Він торкнувся до струн —  
    і озвалися струни відгомоном  
Заворожених скель, занімілих чайних ячань.  
Дальньо-лагідним дзвоном, у серці захованим спомином  
Запіznілих прохань і прошань...

## ХУДОЖНИК

When we remember we are all mad,  
the mysteries disappear and life  
stands explained.

Mark Twain

В нього очі ясні, в нього скроні — сивіючі,  
Модний шалик узорний і синій берет.  
Слався вечір за вікнами, мрякою віючи.  
Хто він: фраєр чи маляр, актор чи поет?

Грає в склянці вино, і легенько клубочиться  
Синій дим цигарковий... Така дивина:  
От пора б уже йти, а прощатись не хочеться,  
І яріє розмова, як пломінь вина...

Я художник. — Слова його стали огірчені. —  
Я художник. Живу самотою, один.  
Ось отам за дверима, в маленькій комірчині,  
Все добро моє: фарби, полотна картин...

Все, повірите, з неї... — І вогники-промені  
У криницях-зінницах затъмарила мла...  
— Все це з неї, з одної, звичайно. Та що мені:  
От, як хвиля морська, надійшла — і пішла...

Тільки спомин — це все, чим душа моя живиться,  
І стужавілій жаль, що не тане ніяк.  
Он з підлоги, зі стін, звідусіль вона дивиться  
І мов каже мені: недотепа! чудак!

Так, неначе сміється — жорстока, тиранлива,  
І її не відносить років течія.  
Хоч була вона що? Тільки з'ява оманлива,  
Що здавалась моя — а була не моя...

Грає в склянці вино, і легенько клубочиться  
Синій дим цигарковий... Така дивина:  
От пора б уже йти, а прощатись не хочеться,  
І яріє розмова, як пломінь вина...

## 80-РІЧЧЯ ПРОФ. Д. ЧИЖЕВСЬКОГО

*Богдан Кравців*

Професор Гайдельберзького Університету і директор Славістичного Інституту цього ж університету Дмитро Іванович Чижевський здобув собі своєю науковою діяльністю — як філософ, історик літератури і філолог — міжнародне визнання — реноме найвидатнішого славіста в науковому світі Західу. Праці проф. Д. Чижевського з історії української філософії й української, російської, чеської й інших слов'янських літератур зараховані до основного фонду славістичних студій. Друковані, крім слов'янських, майже усіма важливішими мовами світу — німецькою, французькою, німецькою — його монографії, дослідження й розвідки стали надбанням світової науки, без усвідомлення й вивчення якого неможливий дальший розвиток славістики.

Серед усіх культурних народів такий науковець, як проф. Дмитро Чижевський, був би найбільш достойною пошаною й гордошів постаттю, зокрема з приводу таких чи інших роковин його життя та наукової і творчої діяльності. Не так воно в українців. В українських енциклопедіях не встановлена навіть точна дата народження проф. Дмитра Івановича Чижевського: в галицькій *Українській Загальній Енциклопедії* (УЗЕ) і в Київській *Українській Радянській Енциклопедії* (УРЕ) визначено цю дату на 1895 рік, хоч насправді народився він 5 квітня (23 березня за ст. стилем) 1894 року. Якщо ж іде про ставлення української громади до надбань і досягнень проф. Д. Чижевського, то показовим може бути спричинений непристойною для науковців поведінкою кількох осіб з управи Американського НТШ факт відходу проф. Д. Чижевського від НТШ, членом якого він став 1936 року за свої наукові праці і заслуги.

60-річчя проф. Дмитра Чижевського, в 1954 році, було відзначене науковим світом Західу ювілейною 306-сторінковою книгою (*Festschrift*), що з'явилася у Вісбадені в Західній

- 36 Німеччині за редакцією проф. Макса Фасмера. Крім бібліографії праць проф. Д. Чижевського на 33 сторінках друку в книзі були надруковані 27 праць і статтей з різних ділянок славістики, що їх авторами були видатні західні славісти, між ними й двох українців — проф. О. Пріщака та проф. В. Сас-Залозецького. Єдиним конкретним виявом української пошани до проф. Д. Чижевського була тоді книжечка д-ра Євгена Пизюра *Дмитро Іванович Чижевський*, що з'явилася у видавництві "Україна" в Новому Ульмі 1955 р.

Дуже урочисто було відзначуване — при численній участі професорів і студентів в Гайдельбергу — 70-річчя проф. Д. Чижевського. Видана з приводу цих роковин майже 1000-сторінкова ювілейна книга була опублікована 1966 р. у Мюнхені за редакцією Дітріха Гергардта, Віктора Вайнтрауба, Ганса-Юргена цум Вінкеля п. н. *Orbis Scriptus. Dmitrij Tschizhevskij zum 70 Geburtstag*. Із статтями на пошану проф. Д. Чижевського виступили в цьому збірнику 95 славістів — філологів, літературознавців, істориків — з усіх країн світу — із США, Франції, Німеччини, Канади, Англії, ЧСР, Польщі, Югославії, Угорщини, між ними чотирьох українців: професори О. Пріщак, Я. Рудницький, Ю. Шевельов, І. Шевченко. В книзі була вміщена складена Гансом-Юргеном цум Вінкель і Мирославом Лабунською бібліографія праць проф. Д. Чижевського із яких 600 позиціями. В українській еміграційній спільноті були відзначенні ці роковини без ширшого відгомону в пресі тільки науковою конференцією, що її влаштувала Українська Вільна Академія Наук у США з участю Ю. Шевельова, В. Рудка, Ю. Лавріненка та Є. Маланюка. Виголошена на цій конференції доповідь Ю. Лавріненка п. н. "Дмитро Чижевський — літературознавець" була надрукована у збірці його статей та есеїв *Зруб і парости у в-ві "Сучасність"* 1971 р.

Стільки було шанування. Немає багато надій, щоб українська діаспора, а зокрема еміграційна наукова громада вшанувала ширше і достойніше теперішнє 80-річчя проф. Дмитра Чижевського, що в нього входить він з квітнем 1974 року, не покладаючи рук і пера, повний творчої снаги і дослідницької енергії.

В короткій журнальній статті неможливо охопити всієї багатогранної і широкої засягом тем, проблем і зацікавлень наукової творчості проф. Дмитра Чижевського. Кожна із ділянок, що їм він віддавав і віддає свою увагу і свої сили, вимагає вже окремого огляду й аналізи. Цілі статті чи й



*Дмитр Іванович*

дослідження можна писати про його праці з історії філософії, не тільки української, але й німецької, російської, чеської, польської та інших. Зокрема ж багато дав проф. Д. Чижевський для вивчення філософії Григорія Сковороди і добре склалося, що саме тепер у 80-річчя Дмитра Івановича появляється у Гарвард-

38 ській Серії Українських Студій його праця про Григорія Сковороду — поета, мислителя і містика.

Окремого й основного огляду вимагала б дослідницька і публікаційна діяльність проф. Д. Чижевського в ділянці давньої української літератури. Крім низки давніших праць — таких як *Geschichte der altrussischen Literatur im XI, XII und XIII Jahrhunder*. Kiewer Epoche (1948) та *History of Russian Literature from the Eleventh Century to the End of the Baroque* (1960) він видав 1968 року в редакції ним серії "Forum Slavicum" також *Abriss der altrussischen Literaturgeschichte*. У всіх цих працях термін *russisch i russian* він виводить від слова Русь (а не Росія) і досліджувану ним літературу визначає, як "староруську, староукраїнську або київську". В бібліографічних довідках він покликається також на праці українських дослідників й істориків літератури — Грушевського й інших. У редакції Д. Чижевським разом з іншими славістами серії "Slavische Propylaeen" він опублікував в 1964-1972 рр. тексти творів староукраїнської літератури і праці давніших дослідників про них, як наприклад "Пчела", розповіді й молитви Кирила Туровського, моління Данила Заточника, Хожденіє Данила Паломника, працю Д. Абрамовича про Києво-печерський патерик XIII в., дослідження В. Перетца про Вірші єромонаха Климентія Зінов'єва тощо — усе із своїми передмовами і подеколи коментарями. В серії "Forum Slavicum" Д. Чижевський видав праці Людольфа Мюллера про *Слово о полку Ігореві* та про твори Митрополита Іларіона.

Продовжуючи свої дослідження над українським літературним барокко, що їх вислідом були видані в трьох частинах у Празі у видавництві Українського Історично-Філологічного Товариства в 1941-1944 (незакінчені) нариси *Український літературний барок* й опубліковані вже на еміграції статті "До проблем барокко" (Заграва, ч. 4, 1946) та "Сімнадцяте сторіччя в духовній історії України" (Арка, чч. 3-4, 1948) і розвідка *Поза межами краси* (1952), Д. Чижевський видав 1970 року в серії "Forum Slavicum" збірник праць різних авторів п. н. *Slavische Barockliteratur* і крім того підготовив для друку п ацю В. Претца про українську епіграму барокко і свою студію про слов'янську проповідь барокко.

Багато уваги присвятив Д. Чижевський в останньому десятиріччі іншим слов'янським літературам. В 1971-1972 рр. він перевидав із своїми передмовами й реєстрами у серії "Slavische Propylaeen" працю М. Сперанського про сербські і болгарські збірники "Пчела" — фlorilegii 13-15 вв. і твір Яна Амоса Комен-

ського Panaugia з 1660 року. Опублікував збірку малих слов'янських "Пчел" із їхніх першовидань 1892-1904 років. Підготував також публікацію знайдених ним у Німеччині рукописів Соловецького патерика XVI віку та польського коментаря до молитви *Salve Regina*.

Як і в минулих десятиріччях активним зацікавленням Д. Чижевського користувалася класична й нова російська література. В 1969-1970 рр. були перевидані ним у серії "Slavische Propylaeen" есей А. Бєлого *Мастерство Гоголя* і студія В. Розанова *Легенда о Великом Инквизиторе* (з додатком двох статей про Гоголя). Підготував він також для друку передрук двох книжок В. Вінogradova про Гоголя і студію Г. Келле про поезію Державіна. Три студії самого Чижевського про Гоголя з'явилися у виданім ним 1966 р. збірнику *Гоголь - Тургенев - Достоєвский - Толстой*. З модерної російської літератури були перевидані Д. Чижевським з його передмовами і коментарями твори К. Служевського, А. Бєлого, В. Брюсова, Е. Гуро, Б. Лівшіца, І. Коневського та ін., як також праці російських літературознавців про символістів, футурістів і В. Маяковського, як новатора мови. Із більших праць Д. Чижевського про класичну й нову російську літературу з'явилися *Russische Literaturgeschichte des 19. Jahrhunderts* том I — *Die Romantik* (1964) і том II — *Der Realismus* (1968) і двотомова *Russische Geistesgeschichte* (1971). На підкresлення в цьому випадку заслуговує факт, що саме українець є найвидатнішим на Заході дослідником і спеціалістом класичної й нової російської літератури.

В 1971 р. Д. Чижевський започаткував перевидання своїх дрібніших праць. Другий том цих *Kleinere Schriften* з історії чеської літератури з'явився п.н. *Bohemica*. В першому томі будуть зібрані праці про проблеми стилістики і старослов'янської літератури. У третьому — статті про нові слов'янські літератури.

Видатною і плідною була співпраця проф. Д. Чижевського у видаваній європейським НТШ англомовній *Енциклопедії Українознавства* (т. I, Торонто, 1963), що її він збагатив своїми статтями про давню українську літературу і про літературу Ренесансу, реформації й барокко та класицизму. Свою співпрацю в цій же ЕУ — гасловій — проф. Д. Чижевський продовжує й досі.

Куди більшою увагою, як серед української еміграційної суспільнosti, "втішається" проф. Дмитро Чижевський у радян-

ській, зокрема ж українській офіційній критиці й науці. Майже в кожному із збірників *З історії філософської думки на Україні*, що з'явилися в останніх десяти роках в Києві під фірмою Інституту філософії АН УРСР, згадується з лайкою "буржуазний націоналіст" Д. Чижевський і його праці, зокрема *Нариси з історії філософії на Україні*, як також його студії про Сковороду. Видана у в-ві УВАН в Нью-Йорку 1956 року *Історія української літератури від початків до доби реалізму* зазнала розгрому одночасно з двох сторін — з Москви і з Києва. В ж. *Дружба народов* (но. 1, 1959) якийсь Б. Комановський назвав Д. Чижевського прихованим "буржуазним націоналістом" і його висновки "реакційними й антидемократичними" зокрема ж за те, що у своїй історії літератури оцінив Т. Шевченка як українського патріота й ворога Росії і не викреслив з неї таких постатей, як Куліш і Костомаров. Того ж самого року був примушений виступити проти Д. Чижевського й акад. Олександер Білецький. Надруковану у виданні *Матеріали до вивчення історії української літератури* (т. I, Київ, 1959) статтю п. н. "Стан і проблеми вивчення давньої української літератури" (передрукована потім в 1-ому томі 5-томного зібрання праць О. Білецького, К., 1965) акад. Білецький присвятив м. ін. також Д. Чижевському і розглядові його *Історії української літератури*, полемізуючи досить стримано з його періодизацією і зокрема з його поглядами на літературу бароко. Намагався розгромити Д. Чижевського в його ж ювілейний, 1964-ий рік, також і східно-німецький комуністичний славіст д-р Г. Грассгоф у виданому в Східному Берліні збірнику *Wissenschaft am Scheidewege; kritische Beitraege ueber Slavistik*. У написаній нібито з "класових соцреалістичних позицій" статті про Д. Чижевського п. н. "Подвижник ідеалізму й містицизму", Г. Грассгоф стає на оборону російської культури й літератури, що й, мовляв, проф. Чижевський "з легкої руки відібрал загальноросійську ранню літературу включно до 13 століття і приписав її українській літературі". Обговорюючи його ж *Історію української літератури*, д-р Грассгоф обвинуває Чижевського в тому, що "всупереч вислідам дослідів, він старається продемонструвати вищість і пріоритет української літератури над російською".\*

Полеміка з проф. Д. Чижевським й напади на нього в радянських публікаціях не припиняються й досі. Безперервно атакують його і літературознавці з Москви і літературні специ з Києва.

---

\*Докладніше про статтю д-ра Г. Грассгофа див. статтю О. Данка "Проф. Дмитро І. Чижевський у нас і в чужих", *Листи до приятелів*, ч. 157-159, 1966.

Різниця між одними і другими тільки та, що московські науковці полемізують з Д. Чижевським досить пристойно, а київські намагаються орудувати голоблею.

Престижу проф. Дмитра Чижевського не підірвуть ні напасті режимних комісарів від філософії і літератури, ні нехіть й "укрита злість" еміграційних діячів від науки. Своїми працями і надбаннями він сам один поставив собі міцний і величний пам'ятник.

У 80-річчя професора Дмитра Івановича Чижевського треба побажати йому сил і снаги продовжувати наукову діяльність з такою ж енергією і наполегливістю, як і досі, протягом 50 років, з часу, як він став лектором філософії в Українському Педагогічному Інституті у Празі.

# ДО ПРОБЛЕМ БАРОККО

*Дмитро Чижевський*

## 1

Слово "барокко" є й старе й нове. Старе воно в значенні певного стилю пластичних мистецтв (архітектура, скульптура, малярство). В цьому значенні вживалось воно вже в добу панування бароккового стилю в пластичних мистецтвах. Нове воно в ширшому значенні — "стилю певної культури", "стилю доби", себто не тільки стилю пластичних мистецтв, а й музики, літератури, нарешті, не лише мистецтв, а й філософії та цілої культури "часу барокко" взагалі.

Самий вираз "час барокко", або "дoba барокко" симптоматичний! Бож не про кожен час можливо вжити такої загальної назви, що мала б характеризувати усі сторони культури часу. А щодо барокко, то зустрічаємо ще й вираз "людина барокко", вираз, який підкреслює, що ціла культура забарвлена якоюсь спільнною барвою, ба навіть і творець культури, — людина, так само просякнений тими самими стилістичними елементами, як і вся культура його часу.

Та зрештою це не було так вже важко помітити десь на Заході, де в першу чергу кидаються в очі великі архітектурні комплекси, — замки, сади та цілі міста, що оформлені в стилі барокко. Бароккові архітектори до того мали надзвичайний хист, щодо стилізації старих пам'яток, — перебудови в добу барокко часто цілком "органічно" змінюють цілі будови зовсім інших стилів, надаючи їм типових рис бароккових. Старший стиль будови (здебільша готичної чи ренесансової) не просто прикрито барокковими "наліпками", "прибудовами" тощо, — вони якось злиті в єдність, стаючи частинами якоїсь всеохопливої композиції, так само "адаптували" бароккові майстри і твори літературні, — від літописних починаючи, аж до ліричних та

релігійних... Ця надзвичайна "асиміляційна енергія" барокко 43 робить його останнім мистецьким стилем, що міг накласти свою печатку на цілу культуру. Барокко, — останній "великий стиль, всеохопливий, всепроникливий!.." І тим більш дивно, що так довго не помічали цього універсального стилю поза межами пластичних мистецтв.

## 2

Мабуть, найбільшу трудність при визначенні стилю барокко робить те, що дуже важко знайти основні елементи, які характеризують цей стиль, — його "домінанти". Це не випадково. Є стилі, що їх характеризують лише нечисленні, основні риси, які зразу ніби намічають сильветку доби. Тому для ренесансу таку домінанту — одну з нечисленних — подає вже сама назва, або визначення, що його дав Яків Бургарт — "відкриття людини", або кілька речень, в яких ішла б мова про "шляхетну простоту" цього стилю.

Усі такі визначення можна б легко уточнити, якщо додамо ще кілька незначних корективів, — ренесанс — це "відродження античності", але не дійсної, а такої, як її розуміли люди ренесансу, — ренесанс — це "відкриття людини", але з певним підкресленням (не цілком об'єктивним) її "профанічності", — автономності у відношенні до святого, ренесанс має справді риси "шляхетної простоти", але і шляхетність і простота подаються в певній риторичній позі... Додамо ще кілька рисочок до кожного з цих визначень — і образ буде вже майже зовсім ясний та точний. Ренесанс — не виняток, — так само можливо дати визначення класицизму, ранньої чи ні пізньої готики, та навіть такого складного духовного явища, як "романтика". Щодо романтики, то я почав би її визначення з того "центру тяжіння", до якого ведуть лінії від усіх кіл романтичного всесвіту, — а таких вихідних пунктів є чимало. Згадаймо лише як приклади: красу, що находять представники романтики в очі, — від "поезії ночі" легко знайти шлях до кожного закутка цілого лябіринту романтичних думок, або — віру в те, що світ — щонайменше "подвійний", або — віру в таємні сили в бутті, або — установку "духового ока" на "безмежність" тощо! \*

---

\*Означення окремих періодів історії літератури подаю в окремих главах *Історії української літератури*, якої вийшла лише одна частина, та в незакінченій *Порівняльній історії слов'янських літератур*. Але пишучи ці рядки, я не користувався цими працями та навіть не робив спроб пригадати, як я там характеризував ренесанс чи романтику. І без готової відповіді завжди можна викликати перед своїм духовним оком постати ренесансу чи романтики, ясну,

Нічого подібного не можемо зробити у відношенні до барокко! Бо барокко в найглибшій своїй суті течія "синтетична", яка щось сполучає та зливає, течія "シンкетична", в якій зростається в єдність різноманітне, що виходить не з одного, чи нечисленних пунктів погляду, а з багатьох, до того таких, що між собою нічого спільногого не мають... Але це течія, в якій дійсно все пливе та пливе, змінюється та перетворюється, постає та зникає в цьому процесі, маючи свій основний зміст та сенс. Але, на жаль, відносно історичних з'явищ неможливо вжити дуже зручний пункт погляду Геракліта, що вважав єстеством буття зміну. Бо історичне буття є менш конкретне — отже зміна сама по собі не може ні в якім разі бути в історичному аспекті вистачальною домінанторою, що зумовлювала б собою певний історичний стиль...

Виходячи з цих міркувань, я роблю спробу дати такий хоч би опис якщо не означення, барокко, який приймав би до уваги різноманітність складових елементів, та синтетичні устремління барокко. Тому саме ми без дальнього детального розгляду можемо відкинути ті означення та описи культури барокко, які виходять з одного якогось пункту погляду, стремлять знайти одну або кілька основних домінант бароккового стилю. Дуже поширенна думка про бароккову культуру як про культуру "католицької протиреформації" (пункт погляду цей поділяють дуже заслужені дослідники, що багато спричинились до збирання матеріялу, а почасти і до його освітлення). Бо не говорячи вже про розвійт барокко в країнах протестантських, про визнаних бароккових поетів, письменників, мислителів протестантів (згадаймо хоч би Коменського, або німецьких бароккових поетів — бо зараз серед них переважували протестанти і числом та її якістю, або протестантських "бароккових" містиків, які в великий кількості зібрались в XVII віці в Голландії і т. д.), не говорячи про розвійт бароккової літератури на Україні якраз серед православних \*, а не серед уніятів, що тісно були зв'язані з цілим католицьким світом; саме католицтво доби "проти-реформації" розуміється, н е т а к е с а м е католицтво, яким воно було в середньовіччі або, скажемо, в добу ренесансу, — а

---

прозору та порівнюючи "просту" (не дивлячись на силу течій і напрямів у межах романтики), про яку зараз можемо сказати чимало речей, що не викликають сумніву! — Д. Ч.

\*Дозволяю собі не поверватись тут до того матеріялу з історії укр. літератури, який я подав в своїй *Iст. укр. літератури*, ч. II (Прага 1942) та в, на жаль, не закінчений друком книзі *Український літературний барок*. — *Нариси ч. I* (Прага 1941), II (Прага 1941), III (Прага 1943). — Д. Ч.

так ми приходимо до питання, чим саме відрізняється 45 католицтво доби барокко від католицтва усіх інших епох, себто до нашого першого питання про домінантні фази доби барокко...

Не спиняючись на інших спробах дати означення чи опис бароккового стилю, виходячи з подібних для бароко завузьких пунктів погляду, зупинимось на спробі дати образ барокко, як синтетичної духовної течії, як спроби синтезу культури середньовіччя ("готики") та ренесансу.

### 3

Культура барокко прийняла певні "завойовання", надбання культури ренесансу, але тим само рішуче відхилилась від інших основних тенденцій ренесансу... І в багатьох випадках це відхилення було поворотом до ідеалів середньовіччя. Це кидається у вічі вже при наглядному знайомстві з пам'ятками доби барокко. Уже конструкції просторових елементів у пластичних мистецтвах підкреслюють цей синтетичний характер бароккового стилю.\* Барокко відмовляється від прозорої гармонійності ренесансу, щоб замінити її скомплікованою різноманітністю, що нагадує готику, та ще може найбільш скомпліковану пізню готику: барокко відкидає простоту ренесансу, даючи замість цього ускладненість, що перевищує ускладненість готики: замість простих та спокійних форм — простої лінії та півколъ ренесансу, зустрічаємо в барокко криву лінію, неспокійну, "динамічну", рухливу, часто асиметричну; — але тут барокко ухиляється і від готики, бо готика буде оптичне враження на простій лінії та гострому куті та при усьому "неспокійному" характері деяких готичних композицій, в них не почувався того різноманітного руху, різноспрямованого стремління, як в барокко, — готика, що найбільше мала викликати враження стремління д'огори, отже однобічно спрямованого руху. Розуміється, навряд чи можна зважити перехід від теорії плянетного руху по колах (та їх комбінаціях) до руху еліптичного (відкриття, зв'язане з ім'ям Кеплера) вияв духа барокко, — відкриття еліптичного руху плянет, параболічного — комет, базувалось на спостереженнях. Але дивним чином і тут перехід від кола до еліпса та параболі відповідає "стилістиці" барокко. Випадковість цього паралелізму між астрономією та пластичними мистецтвами безсумнівна, але паралелізм — глибоко-характеристичний.

\*Кожному українському читачеві віломі з власного досвіду або приступної української літератури зразки бароккового стилю в пластичних мистецтвах. На чужині зразки такі в усіх перед очима.

До домінант барокко належить якраз зображення руху неозначеного точно, переходових стадій непевної рівноваги. Досить поглянути на якусь більшу серію фігур святих, в якій будь барокковій церкві, — здебільша це фігури, що ніби вирвані з якоїсь життєвої дії, застигли в момент розмови, проповіді, молитви... Характеристичний портрет якогось каваліра праці Ван-Гальса: соковита постать сидить на стільці, на якому вона хитається, і маляр схопив її в той момент, як стілець стоїть на одній нозі, — невідомо, куди він схилиться в більший момент; кавалір тримає в руці гнучку рапіру, зігнувши її в дугу, якби він кінець рапіри пустив, вона, розуміється, з усією силою пружності розігнулась би... Відомому італійському майстру барокко — Берніні — замовлено було поставити в Римі на одній невеличкій площі обеліск; плян Берніні — не здійснений — був: дати обеліск в руки фігури апостола Петра, — але Петро мусів тримати обеліск не вертикально, а трохи похило.. Глянемо навіть на пам'ятники померлих, — і їх часто майстрі барокко зображують в якомусь стані переходу від смерті до життя, від сну до пробудження, — уста напіввідкриті, груди ніби дихають, покривають хвилюються і т. д. Навіть такі прості елементи архітектурної конструкції, як сходи, що мають до того суто практичне призначення — привести відвідувача будови найкоротшим шляхом до вищих поверхів, чи від землі до входу в будову, уміщену на високому фундаменті — навіть і сходи бароккових будов рідко коли прості, — вони загибаються, затримуються на ширших площадках, зовні перед будовою сміливо біжать вправо та вліво, тошо...

Це є та "динаміка", той елемент руху, яким ніби переповнене з середини усе бароккове пластичне мистецтво.

З елементами динамічними сполучене стремління кожну широку площину, кожну довгу лінію зробити різноманітною, розірваною, розбити та поділити її, заповнюючи її дрібними прикрасами, що в свою чергу часто несуть на собі дальші ще дрібніші прикраси. До цього належать не лише декоративні прикраси будов, скульптур, картин, але й дрібні прикраси музичної мелодії в музиці барокко, постійний супровід мелодії та більших композиційних елементів дрібними та дріб'язковими музичними "фігурами". Так само в поезії — любов до іноді дуже складної строфічної будови, в якій знову накопичення синонімів, тропів та фігур, як десь у Сковороди: "Світ цей є велике море... На цьому шляху зустрічають нас кам'яні скелі та скельки; на островах — сирени, в глубинах — кити, у повітрі — вітри, хвилювання усюди; від камнів — штовхання, від сирен —

зведення, від китів — заглітання, від вітрів — супротивлення, від хвиль — потоплення..." Але може найхарактеристичніше, — що такі "накопичення слів" (які були знані вже й поетиці ренесансу) здебільшого ніби не хочуть нас залишати при одній і тій самій темі, заводячи у бік, до іншої тематики... 47

#### 4

Думаю, що "різноманітність", строкатість, розірваність барокко не перешкоджає тому, що великі композиції барокко — все одно, — в пластичних мистецтвах, в музиці, в поезії, в філософії, є, не дивлячись на це, суцільні, і враження цієї сущільності залишають в не меншій мірі, ніж композиції ренесансу.

Та основа, на якій синтезується, сполучається різноманітне в барокковій культурі є принцип сполучення протилежного, з'єднання антitez, гри ними. Можна говорити — й говорять — про бароккову "антитетику". Антитетика барокко є часто лише гра протилежностями, гра, що належить до численних стилістичних прикрас бароккового мистецтва. Але значення антитетики глибше — вона належить безумовно до важливих елементів бароккового світогляду. Так, в рішучому дуалізмі філософії Сковороди: "В цьому цілому світі бачу я два світи... Світ видний та невидний, живий та мертвий, цілий та розпадливий. Це й є риза, а той — тіло. Цей — тінь, а той — дерево... Отже світ у світі є то вічність у тлінні, життя у смерті, пробуд у сні, світло у тьмі, у брехні — правда, у печалі — радість, в одчай — надія". Основою цього типового для барокко дуалізму є переконання, що усяке дійсне буття — антитетичне. Тому й великі системи філософії барокко усі будують теорію світу на антитетиці — чи то на протиставленні ідеального та реального буття, чи то двох субстанцій (просторової, себто матеріальної, та душевної), чи то (як у Спінози) двох "атрибутив" одної субстанції, що сполучає в собі ці протилежні в їх суті атрибути, ознаки... Характеристичний той успіх, який має в цю епоху дуалістичний платонізм, що проникає і в ті системи думок, які ніби з ним нічого спільногого не мають, не тільки Ляйбніц або англійські платоніки виходять у багатьох пунктах від Платона, але й Локк або Берклі, що на перший погляд, здається, нічого спільногого з ним не мають.

Система антитетичних елементів може з великою легкістю охопити всю різноманітність буття. Універсалізм бароккових систем — одна з їх найяскравіших рис — хоч би їх авторам і не завжди вдавалось системи ці завершити, закінчiti. Характе-

48 ристична сама назва "пансофія", що її не лише у Коменського зустрічаємо.

"Універсалізм" барокко виявляється також і в кожній окремій сфері. Це чи постання штучних світових мов (тема, якою займались, крім численних інакше невідомих винахідців, такі люди, як Декарт, Коменський, Ляйбніц), час плянів всесвітньої організації людства чи то на церковних (Коменський, Ляйбніц), чи то на політичній основі (і досі невиданий план спілки народів Коменського з 1666 року). Взагалі політика епохи барокко — це політика великих, універсальних плянів. Але, як сказано, такі пляни зустрічаємо в кожній сфері життя!

Межи протилежними полюсами є переходи та ступені... Антитетичні системи барокко — гієрархічні. Тут впливав не лише Платон, а й Плотін, зі своєю складною системою різних ступнів буття. Але "впливи" лише підсилювали ту тенденцію, яка була питома "духу" барокко самого...

Гієрархія в світі барокко веде не лише від найвищого буття до "нічого", як у Плотіна, а далі — до негативного буття, до сатани. "Сатанічні" мотиви в поезії барокко не занадто часті, але дуже типові — найяскравіші приклади — Люцифер — у найбільшого голляндського бароккового поета Фонделя, сатана Мільтона, сатана в "Османі" Гундуліча, тощо. Почуття, що зло негативне не є лише брак добра, позитивного, є, здається, найважливіший розділ межі світоглядом неоплатонізму (напр., Плотіна) та барокко.

Найяскравішою антитезою в межах культури барокко є антитеза античності та християнства. Тут бачимо ясно ті обидві духовні течії, що зливаються в культурі барокко — ренесанс з його шаною до античності та середньовіччя з всеохопливою християнською культурою. Таке сполучення найповерховіше в пластичних мистецтвах це просто злиття в одній композиції, напр., образів християнських святих та античних будов; глибше це взаємне проникання в літературі, де християнські поняття сполучуються з античними в назвах творів ("Християнський Геркулес"), в їх композиції ("Християнська мітологія") нарешті в окремих образах та виразах ("свята діва" — "пречиста панно" — "Діяна", хрест-тризубець Нептуна, "амур" — "Купідон" — звичайний образ в творах "емблематичної містики", напр. у Сковороди...).

Глибше йде синтеза християнської та грецької філософії, яка, щоправда, не є новиною. Барокко тут мусіло лише повернутись до традиції декого з отців церкви, щоправда, присилюючи окремі пункти античного світогляду.

Людина, індивідуум в значно більшій мірі є в центрі уваги барокко, аніж це було в середньовіччі. Але барокко ні в якім разі не стремить до такого усамостійнення індивідуума, як ренесанс. Навпаки, "автономній" людині ренесансу, що звільнена від усіх пут та обмежень, в першу чергу релігійних, соціальних та моральних, барокко протиставляє людину, що підлягає церкві, державі, релігійним та моральним нормам, підлягає не з примусу, а вільно...

І все ж людина — безумовно в центрі бароккового світу, хоч це її центральне положення не є ніяк ствердженням її примату або вищості. Ідеал людини — це ідеал "вищої людини". Але ця вища людина має в першу чергу служити — Богові, якого місце в системі бароккового мислення є так само центральне, як і місце людини. Або ліпше кажучи — основна риса божественного буття з пункту погляду барокко — всеприсутність. "Всеприсутність" так би мовити "логічна" та "методологічна", — відповідь на кожне питання не може ігнорувати відношення того буття, про яке йде мова, до буття абсолютноного, до Бога..

Це переконання барокко у "всеприсутності" абсолютноного буття знаходить свій найяскравіший вислід в "символізмі" епохи барокко. І тут в переконанні, що все, що існує, є символом. А цей символізм мусить накладати свою печатку на все мистецтво доби: не лише пластичне мистецтво повне символіки, не лише в поезії знаходимо широкий розвиток символіки, але й в музиці. Постають окремі гатунки літератури, цілком вибудовані на символіці, т. зв. "емблематична поезія", здебільша містичного характеру, головним представником якої був на Україні Сковорода. \* Символ, "емблема" стає трохи чи не обов'язковою приналежністю титульних сторінок книжок або інших гатунків штиху (пор. Київські "Тезиси" диспутів в Академії 17-18 вв.). Все конкретне буття ніби розчиняється, розпливається в тому "загальному" правдивому бутті, якого виразом, виявом є все "тлінне".

Але людина є, як ми вже сказали, надзвичайно кріпким ядром світогляду барокко, що утримує свою стійність, сталість, власне місце в бутті навіть перед обличчям абсолютноного буття. Це, шоправда, цілком в християнській традиції. Пантеїзм, в якому людська істота розчиняється в загальній божественній субстанції, не властивий для барокко — там, де ми його зустрічаємо, він є чужородним елементом (Спіноза).

\*Пор. до цього III випуск мосії книги *Український літературний барок* (чит. вище).

50 "Персоналізм" (напр., Ляйбніца) найбільш характеристична філософія барокко. Людина, хоч вона й є не автономна, залежна від вишого буття, а до того ще й змінлива, завжди в русі, не стала, непевна, має деякі риси, що в культурі барокко виважують її непевність та несталість. Барокко — знову як середньовіччя — кохається в темі смерті: трагічний 17 вік — час "руїни" не лише на Україні. Це час 30-літньої війни. В тих країнах, що менше понесли втрат за часи цієї страшної історичної катастрофи, живуть втікачі — живі свідки руїни з тих країв, які доля ґрунтовно спустошила. Але й індивідуальна доля окремої людини знаходить досить уваги. Може навіть в середньовіччя саме рідко не знаходила стільки уваги. Ще з доби реформації барокко переймає одну з своїх найпопулярніших книжок — про "вміння вмирати" Натана Хітреуса (з походження, очевидно, слов'янин — Хитрого). В другій половині 17 віку Коменський пише свою книжку на ту саму тему *Єдине потрібне* та збирається в своїй *Палінодії* закінчити змалювання усіх "шкіл", через які має пройти людина протягом свого життя, главою про "школу смерті" (чи ліпше — "вмирання"). Скульптурні зображення смерті — трупів, скелетів, гниючих чи напівзнищених тіл — зустрінемо всюди, куди зайшли хвилі культури барокко... В поезії однією з найулюблених тем робляться вірші про "четири останніх речі людини" — смерть, страшний суд, рай та пекло, при чому найяскравіше змальовано саме "макабричні" сюжети. І в українській літературі зустрічаємо безліч разів обробку теми смерті — від Кирила Транквіліона Ставровецького з його образом смерті — косаря, до Климентія або авторів віршів на погреб Сагайдачного, які не зостались, розуміється, при конкретній темі смерти великого гетьмана, а перейшли, як це природно для бароккових поетів, до загального питання про те, що "кождий, хто ся уродив, мусить і умерети, юдній ся чоловік смерті не можеть оперети"... А до цих віршів так близькі усі ті "пісні світові", в яких змальовано непевність життя та смерть, як природний його кінець — з констатування "О всесуєтного світа мимо ідуть наші літа" робиться висновок: "Хіба мені тая будеть щирая родина, сажінь на цвінтари, висока могила".

Та, як сказано, непевність, тлінність, смертність людини виважують для світогляду доби барокко інші елементи. З них найважливіший є **оригінальність**. На вірі в якусь — хоч би другорядну, але зокрема глибоку, для оцінки людини зокрема важливу вартість оригінальності, базується так багато утворів культури барокко. Іноді ця оригінальність "навмисна",

вигадана, штучна. Але вона не лише засіб "зробити враження" на людину тої доби, що забагато важких вражень мусіла пережити в ті бурхливі часи, що її тому лише якимись надзвичайними яскравими словами, картинами, звуками чи думками марно було струсити, розбурхати, викликати її увагу. Тому зустрічмо в кожній галузі культури барокко якісь незвичайні "гротескні", "дики", "парадоксальні" елементи. Чи не наулюбленіші засоби поетики барокко є гіпербола (перебільшення) та оксюморон (сполучення несполучних елементів в одному образі)?! Тому зустрічаємо театральність в проповіді, неймовірні алітерації та гру словами в вірші, всякі фігурні вірші, "алфавітні", "ракові", "кабалістичні", акrostихи тощо; — майстром їх у нас був Величковський, що навіть своє прізвище зумів вставити в рядок, який треба було читати навпаки з кінця до початку ("вовк чи лев"). Оглядаючи бароккові амвони, зустрічаємо амвони у вигляді півкорабля, на якому як капітан має стати проповідник, або — амвон, над яким згори носиться св. архистратиг Михаїл, поборюючи чортів, що скупчилися під амвоном, так що проповідник ніби є живий учасник боротьби Михаїла з сатаною... В містичній символіці знайдемо символи, що зараз можуть читачеві здатися лише блюзнірством, порівняння причастя з "спиртом" та ліками у Сковороди, порівняння любові до Бога з стрілом до Бога у Ангела Силезія, при чому в кількох епіграмах детально вжито як символів релігійної сфери усіх частин рушниці та потрібного для стрілу приладдя, образ "духовного мислівства" у чеського поета Міхни з Отрадовіц; — в цьому "духовному мислівстві" дичною є серце Богоматері; Ангел Силезій говорить про те, що Бог є єдине найрадше (серця людські) те що він п'є (слези). Як не приймаємо таких образів за блюзнірські, то вони здаються нам іграшками. Зовсім інакше впливали ці образи на "людей барокко".

І саме при аналізі конкретних прикладів бачимо, що "людина барокко" не непотрібне, вигадане істориками культури поняття, а те поняття, що об'єднує і в орочі сили доби барокко і той характер приняття культурних вартостей, що людям тієї доби властивий. Неісторичний характер мають усі суди про культуру барокко, що виходили зі смаку інших епох, а такими були суди про бароккову літературу старшого українського літературознавства, і вели ці суди до гострого засудження бароккової культури за її "чужість інтересам народу", за її "далекість від життя", "мертвість", тощо. Лише ж і ве відношення до людини барокко з її потребами, її

52 смаком, її творчими тенденціями, може привести до дійсно - го розуміння культури барокко.

Що правда, до характеристики рис людини барокко належить її змінливість. Тут ніби сполучається реальна доля людей барокко, що веде Коменського з Моравії до Німеччини, Польщі, Голляндії, Англії, Швеції, Семигороду, або Прокоповича до Риму, Німеччини, Петербургу, Сковороду до Петербургу, Москви, Угорщини, Відня, численних українських "спудеїв" по цілій Європі, не виключаючи Англії та Еспанії, Атосу та Італії... Так само по цілому світі. Типово бароккові єзуїтські місії в Китаї та Японії, місії в Абісинії, та уся література, викликана ними. Часто важко сказати, чи тягне людей барокко на чужину їх власне бажання, чи жене їх примус — негода та недоля.

## 6

Розуміється, "людина барокко" ні проста, ані одноманітна. Тому і образ культури барокко навряд чи можна було б накреслити, виходячи з нашого уявлення про "людину барокко". Головне, що "людина барокко", як і людина кожної іншої епохи, стоїть перед певними "духовними небезпеками", що виростають з її власної істоти. Ці небезпеки — не тільки з певної "сміливості" людини барокко, з її нахилу до грандіозних, але непевних комбінацій, з її спроб досягнути рівноваги там, де можлива лише рівновага "лябільна", непевна. Більші небезпеки є глибші: "людина барокко" має нахил ставати на шляхи, які відводять її від глибин буття до поверхні, пустої, обманної, ілюзорної.

Найнебезпечніше є, що людина барокко ніби вже занадто цінить "декоративне", що часто закриває сутню архітектоніку, відбудову буття — це "театральність" в поезії та житті, та навіть в релігійному письменстві, в проповіді, це роль не конструктивних, а лише декоративних елементів в пластичних мистецтвах, — колони, які нічого не підтримують, дуги, що лише наліплени на стіни, взагалі велика кількість зовнішніх прикрас в архітектурі; стіни замальовані композиціями з безмежною перспективою, що ніби цю стіну знищує, відкриваючи доступ в одкритий простір за нею; пізніше цю функцію почали перейняли люстра, свічада, що так само розтинають "знишують" стіни... Чи не так само і в мисленні: широкі "композиції" філософічних систем заповнені почасти лише ілюзорними постатями, схеми "пансофічних" концепцій є лише каталогами тем, нерозроблених та неосвітлених належно (напр., вчитель Коменського Альстед та численні "шкільні метафізики" 17 в.). Єдність світогляду часто залишалась лише вимогою, що її філософ ставив сам собі, не

Інша "небезпека" була — якийсь дивний "ілюзіонізм" барокко. Занадто твердо вірила людина барокко, що за конкретним стійте щось глибше, що "все тлінне є лише символ". Тому конкретне вона або приймала за несутнє, або за неіснуюче "світ найкраще нішо" записав до альбома якогось товариша молодий Ангел Силезій, ці слова варіює Сковорода, може цієї сентенції зовсім не знаючи. З цього випливає і хвиля містики та аскетизму, яких ми, правда, не хочемо легковажити. Але з цього випливає і та тенденція до заміни мистецтва легкою грою, яку легко зрозуміти, але не завжди можна віправдати. Гра проривається в усі пляни реформ світу, такі численні в часи барокко, — почасти це пляни напевно невиконні, нездійсні, а іноді весь плян є лише мрія, в якій важко провести межу між самообманом, містифікацією та серйозною спробою змінити дійсність: такі пляни товариства розенкройцерів (Й. В. Andres), але подібне знайдемо і в деяких проектах штучних мов, в політичних плянах, та навіть в проєктах церковних реформ. Якщо світ є ілюзія (Берклі), то може й не треба ставитись до нього цілком серйозно?..

Цим не вичерпані усі внутрішні небезпеки "людини барокко", що часто залишається стояти на межі між великим реформатором та небезпечним авантюристом.

## 7

Ми далеко не вичерпали всіх основних рис культури барокко. Її значення між тим, зокрема в історії української духовості, навряд чи можна перебільшити. Але про це треба поговорити іншим разом. Історично "бліскучі" доби в історії кожного народу звичайно залишаються в "духовній пам'яті" народу, як якісь надзвичайні, провідні образи, що освітлюють увесь майбутній шлях народу. Про барокковість української культури треба говорити детально.

Інші важливі проблеми, що далеко виходять за межі тих тем, що ми побіжно обговорили, є питання про межі бароккової культури та про її споріднені духовні постаті пізніших діб духовного розвитку людства (найбільш треба прийняти на увагу романтику). Ці питання цікаві вже тим, що хвиля барокової культури була чи не остання, яка залила собою шілий всесвіт культури. Отже ті зв'язки з сусідніми епохами, схожості з елементами інших культур, "впливи" і "взаємочинності", що їх

54 можна встановити між бароккою культурою та культурами інших епох, іншими "культурними стилями", як здається, дають так багато для освітлення загальних питань історії культури, як навряд чи дадуть спостереження над іншими культурними стилями.

Але і цю тематику "українського барокко" і загальні теми зв'язані з культурою барокко, треба обговорити іншим разом.

## *ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ*

# НА ПОЧАТКАХ УКРАЇНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ (ІІІ)

ДО 200-РІЧЧЯ НАРОДЖЕННЯ ВАСИЛЯ КАРАЗИНА  
10 ЛЮТОГО 1773-1973

*Юрій Лавріненко*

## *V. КАРАЗИН І СКОВОРОДА*

*"Тоді, можливо, напишу я біографію нашого мудреця, недостатньо в різних журналах подану, та й то уривками з 1810 року, бож із того року тільки почали додгadуватись, що ми під чубом і в українській свитці мали свого Пітагора, Орігена, Ляйбніца".*

*B. Каразин, Лист до видавця Молодика (1842)*

*"Сковорода стоїть у центрі української духової історії".*

*Д. Чижевський, Філософія Г. С. Сковороди (1934)*

*"Не той глупий, хто не знає (ще не народився той, хто все перезнав), але той, хто знати не хоче".*

*G. Сковорода (з листа 1787 року)*

*"Ми все життя учимо і учимось" (B. Каразин, 1820)*

У попередніх чотирьох розділах (див. *Сучасність*, лютий і березень 1974) була мова про такі моменти: невдала спроба Каразина втекти за кордон; перший лист до імператора Олександра I; який (лист) привів Каразина до впливу на молодого імператора і до спроб "перевороту згори вниз"; паралелі до шіллерівського трагічного образу малтійського лицаря, маркіза Поза, що при еспанському троні опинився в ролі "емісара" національно-визвольної боротьби Нідерляндів проти еспанського гніту; українсько-грецький родовід Василя Каразина.

Василь Назарович Каразин рано втратив батька — 1783 року, коли Василеві було тільки 10 літ. Мати його, Варвара Яківна Ковалевська вийшла заміж у друге (1784) за свого кузена (троюродного брата) Андрія Івановича Ковалевського — на той час власника спадщинного маєтку Ковалевських у Вільшані. Сюди, у спадчинне гнізда свого роду, Варвара Яківна з своїм сином Василем зразу ж перебралась із Кручика (пізніше його успадкував Василь Каразин). Мати, що не раз залучала Григорія Сковороду в гости до Кручика, потурбувалася про те систематичніші й триваліші відвідини Сковороди у Вільшані. Тут (як твердить згадувана раніше брошура *Род Ковалевских за триста лет*) Сковорода, що славився як першорядний педагог і виховник, "мав виключний вплив... на Василя Каразина" (стор. 15-16).

Дивує відсутність у дотеперішніх біографічних писаннях про Каразина (і про Сковороду) як окремих фактів, так і самої теми стосунку між двома діячами. Прогалина ця то більш прикра, що вияснення того стосунку між Каразином і Сковородою пролило б нове світло на обох діячів, як піонерів українського відродження напередомі 18-19 століть.

**СПІЛЬНІ ДНІ У ВІЛЬШАНІ.** На щастя, про роки у Вільшані (що були, мабуть, і роками навчання Василя у Сковороди\*) маємо виразні свідчення в листах Каразина і Сковороди. Василь Каразин пам'ятав ті вільшанські дні з Сковородою всі дальші півсотні літ свого життя. За шість місяців до смерті Каразин ще думає про вчителя своїх юнацьких літ, клопочеться його писаною спадщиною, спорудженням пам'ятника на могилі філософа, плянує написати його повну біографію. Тепер, добираючи матеріял до третьої книжки альманаха *Молодик*, Василь Каразин розшукує і публікує важливий лист Сковороди, писаний у Вільшані 26 вересня 1790 року і тоді ж скопійований В. Каразином. Каразин супроводить публікацію того листа своїм коментарем-спогадом (у формі листа до офіційного видавця *Молодика* Івана Бецького з датою 2 березня 1842). У листі Василь Каразин пише:

"Посилаю Вам той самий лист українського нашого

---

\* В. Каразин і Г. Сковорода могли зустрічатися і в Харкові, де Василь учився в пансіоні Шульца приблизно з 1780 року; Сковорода "Харків любив, відвідував його часто", — свідчить друг і біограф Сковороди М. Ковалінський (Григорій Сковорода, *Твори в двох томах*, т. 2, Київ, 1961, стор. 520).

Сковорода, як відомо, любив зустрічатися із своїми навіть меншими учнями.



*Григорій Савич Сковорода*

філософа, що його Ви мати бажали. Тільки він не оригінал, а скопійований мною з оригіналу перед самою його відправкою на пошту в Орел, до тайного радника Михайла Івановича Ковалінського. Я тоді, тобто за понад півстоліття, зберіг не тільки правопис шановного Сковороди, але, скільки міг, навіть і руку (почерк) його. Ось чому дехто помилився, вважаючи цю копію за оригінал. Так я про нього і чув, втративши через

58 давність часу з уваги і пам'яті всю цю обставину. Тож Ви можете уявити моє здивування, коли я побачив копію в руках нашого архипастыря пр. Іннокентія, який так прихильно запропонував його для нас. Сковорода жив тоді в селі давно померлого моого вітчима Андрія Івановича Ковалевського в Іванівці (Іванівка чи Пан-Іванівка, очевидно, паралельна назва Вільшани —Ю. Л.), яка тепер належить панові Кузіну. Там його (тобто, Сковороди) і могила. Вона дістane достойний пам'ятник, як обіцяв мені Кузьма Нікітіч (Кузін), цей небуденний громадянин і надзвичайна людина для всякого добра суспільного; тоді, можливо, напишу я біографію нашого мудреця, недостатньо в різних журналах подану, та й то уривками з 1810 року; бо з того року тільки почали догадуватись, що ми під чубом і в українській свитці мали свого Пітагора, Орігена, Ляйбніца".

Високою оцінкою Сковороди Василь Каразин випередив свій час на багато десятків років. Поруч моментів загальних у цитованому листі В. Каразина відчувається особистий сантимент до Сковороди, до тих вільшанських днів приятелювання учня з учителем-філософом.

Цікаво, що також у скопійованому й опублікованому в *Молодику* листі Сковороди з Вільшаної-Іванівки помітно подібний особистий сантимент до тих само днів у Вільшані. Вільшана нагадує Сковороді місце його народження в Малоросії біля Лубенъ, наче пробуджує в мандрівникові почуття єдності цілої України, штучно порваної в той час на адміністративні шматки під назвами: Малоросія, Слобідсько-Українська губернія, Новоросія (Таврія)... Лист Сковороди:

"Із Вільшаної Іванівки 1790 року, вересня 26.

Найлюбіший з людей Михайле!

Мати моя, Малоросія, і тітка моя, Україна, посилають тобі в дар мою дочку Авігею "Ікону Алківіядську" (...) Нині скитаюся у моого Андрія Івановича Ковалевського. Маю моєму монашеству повне заспокоєння, краще за Бурлука. Земелька його нагорная, лісами, садами, пагорбами, джерелами цяткова. На такому місці я родився біля Лубенъ. Але нішо мені так не потрібне, як спокійна келія (...). О, якби здійснилось на мені оце! 'Давид мелодивно виграває дивно. На всі струни ударяє. Бога вихвалиє'. На се я родився. Для сього пію".

В цьому початку довгого листа у Сковороди наче проривається почуття якогось щастя, помноженого приплівом творчого надхнення. "Спокійну келію" в маєтку у Вільшані філософ мав. Про неї подбала для вчителя свого сина Василя його мати, Варвара Яківна Ковалевська.

Про сковородинську "келію" у вільшанському маєтку існує 59 така вістка:

"В селі у поміщика Ковалевського невеличка кімнатка, вікнами в сад, окрема, затишна, була його останнім житлом. А втім він бував у ній дуже рідко, звичайно або розмовляв з господарем, теж старим добрим, благочесним, або ходив по саду і по полях" (Г. П. Данилевский, *Сочинения*, том 21, Петербург, 1901, стор. 68-69).

Інше свідчення очевидця стосується взаємин Василевої матери, Варвари Яківни, із Григорієм Сковородою. Зять Ковалевських, Н. С. Мягкий у листі від 10. 1. 1856 писав Г. П. Данилевському:

"Г. С. Сковорода жив останній час у моого тестя, колезького радника Андрія Івановича Ковалевського, в селі Іванівці, сорок верст від Харкова. Він мав великий вплив на господаря, втихомирюючи його нервову вдачу, що розряджалася грозою над домашніми і прислугою і *поважаючи від душі його дружину, розумну і шляхетну жінку*. А від інших жінок Сковорода віддалявся" (Г. П. Данилевський, там само, стор. 82. (Підкреслення моє — Ю. Л.).

У світлі цих даних здається природним було б для Василя Каразина, що рано втратив батька, "високо шанував" свою матір і недолюблював "нервового" вітчима, — відчувати у загалом прихильного до молоді Сковороди не тільки звичайного вчителя, а й друга чи духового батька.

До "спільніх днів у Вільшані" належить також імовірна допоміжна участя Василя Каразина в "сковородинському самвидаві". Твори Сковороди за його життя поширювалися досить сильно і здебільща рукописно, автографами і копіями. В цитованому вище листі до *Молодика* Василь Каразин пише про роблену ним копію листа Сковороди і про набуту ним майстерність у копіюванні писань філософа геть аж до автентичного наподоблення "почерку" Сковороди. Існують докази на те, що того часу в Вільшані писалися, редактувалися і копіювалися деякі найважливіші твори Сковороди, зокрема третя редакція "Ікони Алківіядської", згаданої в цитованому вище листі Сковороди і зробленої, як твердить у примітці редактор двотомного видання Сковороди, "після 1785 року" (Г. Сковорода, *Твори в двох томах*, т. I. Київ, 1961, стор. 618). У цитованому вище вільшанському листі 1790 року Сковорода хвалиться, що пише два твори — "Древній мір" і "Битва Міхаїла з Сатаною" — та ще не може їх вислати разом з доданою до листа "Іконою Алківіядською": "Потерпимо трохи. Робляться копії", — пише

- 60 Сковорода (Сковорода, цитований двотомник, том I, стор. 387. Підкреслення мое — Ю. Л.). Очевидно, частина тієї копіюваної праці мусіла припасти винятково здібному, сумлінному в праці власному учневі Сковороди — Василеві Каразину.

Проблема загального впливу Сковороди на В. Каразина не вичерpuється цими особисто побутовими деталями, а радше ставиться ними.

Розмір цього конспективного етюду головне про цілість українського аспекту многогранної діяльності й особистості Василя Каразина дозволяє нам заторкнути тут тільки декотрі приклади загального впливу Сковороди і його творчості на В. Каразина.

Чотири роки по смерті філософа Василь Каразин, з'ясовуючи в листі до царя причини своєї спроби втекти за кордон, підкresлив, між іншим, свій, сказати б, сковородинсько-філософський життєвий ідеал. Каразин пише:

“Пристрасть моя до науки і способ філософського життя, що його я почав провадити майже з дитинства моого, нарешті, саме здоров'я відтягли назавжди мене від думки продовжувати службу... я добровільно відмовлявся від нагод одержати чин... понад усе боявся я, що не знайду з усіма можливими нагородами того щастя, що його знаходив у себе в кабінеті або в сільському гаю своєму” (В. Срезневский, “Каразин Василий Назарьевич”, *Русский Биографический Словарь*, Том VIII, стор. 486. Підкреслення мое — Ю. Л.).

Не треба брати цієї заяви надто буквально. У Каразина, як, до речі, і в Сковороди, втеча від офіційної та казенної кар'єри зовсім не означала втечі від діяльності взагалі, в тому числі й громадської. Навпаки, це була втеча від активності пустопорожньої, “суєтної”, задля того, щоб усі сили вкласти в активність творчу, продуктивну і за своїм покликанням.

Щодо Сковороди Дмитро Чижевський зформулював цю діяльну настанову так: “Життя є філософія і філософія є життя. Така основна думка”... “певна практична проблематика є завершення і ціль теоретичної частини філософії. Теорія має вести до певної р g a x i s r i e t a t i s ” (Дмитро Чижевський, *Нариси з історії філософії на Україні*, Прага, 1931, стор. 38).

Подібні характеристики дають знавці і Каразинові (хоч він був з фаху не філософ, а дослідник-природознавець, публіцист, громадський діяч — усьому з нахилом до теоретичного мислення): “Каразин не задовольнявся теоретичним опрацюванням наук: він шукав їх застосування до діла” (В. Срезневський, цитоване джерело, стор. 486). Італієць Леслі, що

відвідував Каразина в його маєтку на селі, писав про нього: "Це був ум жадібний до знань, душа палка, спалювана жагою діяльності... Василь Назарович залишався теоретиком і в практиці" (у Г. П. Данилевського, цитоване видання, стор. 105).

Свою ролям близької до імператора людини Василь Каразин розглядав не як практичну кар'єру діяча державного апарату, а як мислителя — дорадника. В 1820 році Каразин писав у записці для царя: "міністрів я цілком поминув. Їхня справа виконувати волю царя, діяти, безупинно діяти... *Не можна сполучати з успіхом дві цілком різні вправи душі*".\* Останнє речення Каразин підкреслив, як, видимо, принципову для нього тезу, що її він хотів дотриматися в житті сам і радив дотримуватись імператорові.

Не беруся твердити, чи маємо тут пряме запозичення, вплив, а чи тільки спорідненість і паралельність мислення. Але цю саму тезу розвинув Григорій Сковорода в подарованій 1790 року пізнішому приятелеві Каразина Якову Донець-Захаржевському "Книжечці Плутарховій про душевний спокій". У ній Сковорода пише:

"Біс самолюбної волі до того біситься, щоб усі обдаровання загарбати, і мучиться... Такий був Діонісій цар Сікілійський. Не вистачало йому царського скіпетра. Запалювався перевищити Платона любомудрієм, а Філоксена — віршуванням. Звідсіль родилися гіркі плоди: Філоксенові — каторга, Платонові — кабала, а цареві — черва і міль. Таким не був Олександер Македонський. Він чужим обдаруванням не заздрив, задовольняючися вінцем самодержця. А безумні люди всі якості в одне місце злити і вкрасти рвуться, щоб бути разом і градочначальником, і воєначальником, богословом, і філософом... А бач і самим святим не всі дано обдаровання" (т. II, стор. 201).

Каразин любив уживати окремі вислови Сковороди, як "крилаті фрази", для посилення власної думки. Цікавий приклад такого користання являє підписане ініціалами В. Каразина (В. К.) в ролі лідера Філотехнічного Товариства оголошення "Про відкриття палати державних маєтків" (*Харьковские Губернские Ведомости*, 1939, ч. 1, стор. 1). Каразин включив у це оголошення свою сутню відродженсьму думку: "віднині у цілий побут 20 мільйонів міщніх, могутніх і здібних хотінь вводиться ' дух животворящ' ".

\* В. Н. Каразин, "Из записок, писанных к графу В. П. Кочубею". *Полярная Звезда*, Лондон, кн. 7, выпуск 2, 1862, стор. 66. У пізніші часи, коли Каразин втратив доступ особисто до царя, він передавав (навіть замовлені йому царем) записи через міністра внутрішніх справ В. П. Кочубея.

62 Відомий вислів Сковороди "дух животворить" Каразин міг знати ще в 1790 році, коли мав на руках автограф твору філософа "Ікона Алківіядська", де цей вислів Сковородою підкреслено (Сковорода, *Твори в двох томах*, т. II, Київ, 1961, стор. 381).

Подібних прикладів впливу чи наслідування Сковороди в Каразина можна б знайти більше, та задля стисlosti викладу зазначимо лише три для нашої теми важливіші. Це мотиви — мислителя і кесаря; сковородинського міту Відродження; місії Харкова, як майбутнього освітнього центру України.

**ФІЛОСОФ І ЦЕЗАР.** Виразний вплив творчої думки Сковороди позначився вже на першій історичного значення дії Василя Каразина — його листі 1801 року до 23-літнього імператора Олександра I, що мав тоді славу людини доброго серця. Як уже було згадано в попередніх розділах, Каразинів лист написано з наміром пробудити до відповідної мужньої дії спадкоємця трону однієї з найбільших імперій світу, накреслити йому програму тієї дії. Подібну місію впливу мислителя (Плутарха) на кесаря Римської імперії Траяна змальовує Сковорода в творі "Кничечка Плутархова про душевний спокій". У передмові до неї, написаній 13 квітня 1790 року у формі листа до Якова Донця-Захаржевського (мабуть, брата пізнішого спільнника Каразина в боротьбі за створення університету в Харкові) Сковорода з'ясовує успішний корисний вплив філософа на кесаря:

"Він (Плутарх — Ю. Л.) був друг і наставник доброму Траяну-кесарю. Нехай же буде і нам. Премудрість не вмирає. Траян був такого доброго серця, що римляни, після нього, обравши кесаря, так прославляли: 'Будь щасливий, як Август, і добрий, як Траян!' Він вийшов на вселенський престол, мов всесвітнє світило, щедротами всіх осяяв. Воїстину легко було Плутархові запалити до правди, до милосердя і мужності таке шляхетне серце" (Сковорода, цитоване видання, том II, стор. 190).

Нема підстав сумніватися, чи міг цитований твір Сковороди бути доступним для Каразина? Поперше, цитований лист-передмову писано в 1790 році, тобто в часи особистих контактів Каразина з Сковородою; подруге, автограф "Кничечки Плутархової" із супровідним листом-передмовою подаровано Я. М. Донець-Захаржевському, людині близькій Каразинові; потретє, весь цей твір з передмовою пізніше опинився в архіві харків'яніна Ізмаїла Срезневського, лідера близької Каразинові групи харківських романтиків. Словом, сковородинський автограф "Кничечки Плутархової" в хронологічному,

територіяльному і людському відношенні циркулював у 63 безпосередньому оточенні В. Каразина.

**СКОВОРОДИНСЬКИЙ МІТ ВІДРОДЖЕННЯ.** В "Іконі Алківіядській", що її сам Сковорода (в копійованому Каразином вільшанському листі) слушно назував одним із своїх кращих творів, знаходимо капітальний для світогляду нашого філософа поетично-філософський образ світу. Сковорода розглядає тут світ як єдиність антitez, що одна одну породжують і так творять вічність, забезпечуючи перемогу життя над смертю. Твір перейнято мотивом "Воскресіння", тріумфом духа "істини" над силами зла й неправди, "плоть адже ніщо"..." дух животворить" (цитований том I, стор. 381). ..."єдиний центр ... Та коли се начало і сей центр є скрізь, а оточення його ніде нема, тоді бачу я в съому цілому світі два світи, що творять один світ: світ видний і невидний, живий і мертвий, цілий — і руйнований. Сей риза, а той — тіло, сей тінь, а той — дерево, сей речовина, а той — іпостась, тобто основа. Отже, світ у світі то вічність у тлінні, життя в смерті, повстання в сні, світ у тьмі, в брехні істина, в плачі радість, у відчаї надія" (Сковорода, цитоване видання, том I, стор. 381-382). І далі: "Сіє чудесне начало: в немоشاх — сила, в тлінні — нетління"..."тоді ж зачинається курчатко, коли псується яйце. І так завжди все йде в безконечність ... древо жизні стоїть і триває" ... (там само).

Цією філософією безсмертя і вічності Сковорода наче робить підмурівок для своєї версії міту "Воскресіння". В розп'ятті тіла Христа Сковорода бачить насамперед символ воскресіння і відродження: "В помираючій на хресті Христовій плоті вмирає весь абсурд 'історіяльний' і достойно ззвучить голос сей: 'Совершилося'. Тоді померкне сонце, роздирається вся 'фігулярльна завіса', а світає ранок всесвітнього і світлого воскресіння. Зима перейде, дощ відійде... квіти явилися на землі" (Сковорода, "Ікона Алківіядська", *Твори в двох томах*, том I, Київ, 1961, стор. 389-390). Отак, ідучи щаблями обґрунтування "воскресенсько-відродженського" міту, Сковорода в цьому творі надає йому зрештою майже революційногозвучання:

"Щаслива земля: коли сей мертвець устав, коли сей Іосиф вийшов із твердині, коли Сампсон проснувся, розірвав в'яжу, згорнув небо, як сукно, потряс землею і розігнав усіх поганських фігур сторожу" (Сковорода, там само, стор. 398).

У цитованому вище вільшанському листі Сковороди, скопійованому Василем Каразином, Сковорода пише, що "робиться копія" його твору "Битва архистратига Михаїла з Сатаною". В листі-передмові до цього твору (з датою 19 червня

- 64 1788) Сковорода далі роз'яснює, конкретизує своє розуміння євангельського "воскресіння" як всезагального символу:

"Що ж бо то дію? А що! Завжди благословляючи Господа, славим воскресіння Його! Це моя дія і надія! Бо що таке воскресіння? Воскресіння є вся земля Ізраїлева. Прямо сказати, весь біблійний світик, нова і стародавня Єва..." "Кажеш, чого ж бо то не всі у цій земельці втішаються, а жадають, нарікають і кленуть її?" (Г. Сковорода, цитоване видання, том I, стор. 438-439).

Звичайно, було б анахронізмом і навіть помилкою вбачати в поданих вище філософічних міркуваннях Сковороди і в його тлумаченнях біблійних символів свідому програмову настанову Сковороди на українське відродження — термін на ціле століття пізніший. Але, з другого боку, нема сумніву, що такі думки Сковороди, об'єктивно беручи, підготовляли інтелектуальний ґрунт і клімат для українського пробудження і для всього подальшого формування на Україні міту відродження. Не могли ті сковородинські візії пройти безслідно крізь тонкий і пильно звернений у майбутнє ум Василя Каразина.

**ВІДРОДЖЕНСЬКА МІСІЯ ХАРКОВА.** Зрештою Сковорода сам постарається про таке дійове сприймання його відродженських передбачень і візій. У тому самому листі з Вільшани від 26 вересня 1790 року Сковорода пророкує містові Харкову місію "сонця" (очевидно, в сенсі освітнього і культурного вогнища країни). Цитуємо той лист: "листа скорочу, тільки припишу проспівану мною в Харкові Харкову пісеньку в серпні: "Орація до Бога за місто Харків". (Oratio ad Deum in urbem Zacharopolim).

За вихідне мотто до своєї "пісеньки Харкову" Сковорода взяв слова пророка Захарії: "Сім очей Господа". Перетворюючи за своїм звичасм ті слова на власний багатозначний символ і називаючи Харків "містом Захарії", — Сковорода пророчить Харкову високу місію. Вірш закінчується закликом:

*О, розкрий твої очі, змилувавшись на нього,  
Так місто Захарія буде сонцем!*

Дванадцять років пізніше цей немов месіяністичний мотив Сковороди знайшов своєрідний відлунок у славетній харківській промові Василя Каразина на зборах дворянства Слобідсько-Української губерні із закликом до нього пожертвувати значні суми на заснування Харківського університету. Про те, як йому вдалося для досягнення своєї мети перемогти і гострий опір Петербургу і сонну пасивність українського дворянства, буде мова в наступному розділі.

## КУДИ ПРЯМУЄ ВАТИКАН?

о. Іван Гриньох

Є звичай у західному світі обдаровувати себе взаємно у свято Христового Різдва і складати свої дарунки під різдвяну ялинку. Ледь-ледь не запізно настиг незвичайний дарунок і під різдвяну ялинку Ватикану, чи ще точніше — папи Павла VI. Дарунок цей — тристасторінкова документальна праця Райнгарда Раффальта під таким заголовком: *Куди прямує Ватикан? Папа між релігією і політикою* (Reinhard Raffalt, Wohin steuert der Vatikan? Papst zwischen Religion und Politik, Muenchen, R. Piper & Co. Verlag, 1973).

Це щирий дарунок віруючої людини, християнина і католика. Тим він ще цінніший, бо годі підозрівати, щоб усе, що в документальній праці сконденсовано написане, було злобною вигадкою, тенденційною інтерпретацією чи навіть неправдою.

Праця ще тим цінніша, що написана автором, який провів у Римі 21 рік свого життя, студіював музику, філософію, історію, зокрема історію мистецтва, і теологію. Автор відбув подорожі до Азії й Африки, де мав нагоду познайомитися з великими релігіями світу. З походження автор — баварець, вихований в атмосфері традиційного баварського бароккового католицизму, до якого і сьогодні зберігає неприхованій подив. Довгі роки автор був органістом у німецькій церкві в Римі "Санта Марія дель Аніма" і став відомий широкій публіці своїми змістовними коментарями на мистецькі і культурно-історичні теми в баварському радіо та німецькому телебаченні. Хто мав нагоду прослухати не один коментар автора, відчував, що це говорить людина широкого знання, глибокий аналітик, закоханий у мистецькі твори всіх епох, людина, що з подивом і любов'ю дивиться на неперевершенні твори, що їх дало людству християнство, в тому числі насамперед християнство римського видання.

Мушу признатися, що, хоч знаю автора з його і змістом, і

66 формою досконалих коментарів, поява цієї документальної праці була для мене несподіванкою. Але, прочитавши працю, я розгадав причину: автор не міг далі приховувати правду, яка була болючою для нього, правду про те, що корабель під кермою Павла VI, 261-ого наступника ап. Петра, скеровується в утопійному напрямі, відбиваючися від дотеперішніх, історично виправданих пристаней. "Курія під Павлом VI виявила нечуваний дотепер брак історичної свідомості", — стверджує автор, проаналізувавши східну політику Павла VI, яка веде не до "Вічного Старого Риму", а до "Третього і вже останнього Риму", — до Москви. Крім цього, мотивом до написання цієї аналітичної документальної праці може бути і тривога автора за майбутнє Церкви, можливо, і цілого світу. Автор, намагаючися вникнути в мислення і поведінку папи Павла VI, ставить собі питання без відповіді: "Чи його (Павла VI — І. Г.) відношення до Христа оформлено більше під впливом Голгофи чи Апокаліпси, це годі ствердити". З факту появи самої праці можна б радше схилятися до погляду, що автор з занепокоєнням бачить у Павлі VI симптоми апокаліптичного папи, ніж папи, імпульси діяння якого випливали б з Голгофи.

Не виключене, що автор, прецизно аж до деталів аналізує десятилітнє володіння Павла VI, бажає вказати на Сіллі і Харібди, серед яких опинився корабель Христової Церкви, керований цим папою. Автор здійснює цю аналізу з незвичайною делікатністю і людяним вирозумінням навіть до таких заходів, зокрема в політичному скеруванні, які являються незрозумілими й утопійними. Делікатність автора виявляється вже хоч би в тому, що в заголовку він поставив питання "Куди прямує Ватикан?", а не просто — "Куди прямує папа Павло VI?", щоб, бува, не завдати болю незвичайно вразливій на критичні завваги особі Петрового наступника, хоч ціла праця присвячена Павлові VI, що сам повністю відповідає за теперішню політику Ватикану і Курії Апостольської Столиці: "Уже з самого початку, — пише автор, — сплелася довкола його особи легенда, неначе б він був м'ячиком у руках своїх співробітників. Це не мало місця ні в одному секторі його праці, а вже найменше в політиці. Папа важко терпів під тягарем своїх рішень, але він приймав їх сам" (стор. 183). Це ствердження незвичайно важливе з уваги на те, що в католицькому світі, а в тому числі і серед українців, є тенденції до софістичних розрізнень між куріяльними чи ватиканськими прелатами і папою, якщо мова про так часто кривдні і несправедливі рішення. Незаперечне, що це шляхетний підхід до Глави Христової Церкви, але він не згідний з дійсним станом

речей. Незгідний ще й тому, що теперішній Папа не новак у Ватикані і курії, де він під папою Пієм XII провів майже два десятки років на високому посту і мав нагоду пізнати всі арканы діяння куріяльного правління. Тому найвищий час зарахувати такі міркування до "атенейських плетеній", щоб покористуватися словами ап. Павла.

Публікуючи свою працю, яка з певністю знайде широкий відгомін у світі, автор неначе виправдує себе за таку сміливість. У своїй скромності автор уже у вступі вказує на свої людські немочі, хоч саме ці немочі і є силою праці, що надає їй ще більше переконливості. "Я вірю в Бога як Господа історії. Отже, я сумніваюся в силі людської інтелігенції проникнути в теперішність. Від майбутніх віків я не сподіваюся ні крихітки більше досконалости, як від світу, в якому ми живемо. Я не можу спромогтися на таку довірливість добудучини з якої черпає елан "Церква капелянів", щоб знищити те що мені колись було батьківським домом. Тим не менше не можу признаватися до іntolerancii, при допомозі якої вже дуже скорчена "Церква прелатів" вимагає від мене безkritичності, неначе б вона була актом віри. Я переконаний, що релігійна людина мусить бути творчою — і тому не може не бачити католицької Церкви без тієї краси, яку вона сама створила. Ворожнеча до культури її прогресистського табору видається мені зарозумілістю, скерованою проти людської природи, духовна закостенілість традиціоналістів — надуживання історичною спадщиною, яку треба б сьогодні переобразити, замість її засушувати. Але найбільшу огиду викликають у мені ті, що є консервативними без фантазії і поводяться прогресивно з тривоги... Я неспроможний розпізнати в католицькому світовому феномені Риму — велику повію Вавилон, так само ж не можна від мене вимагати — доглянути у Ватикані передднір'я небесного Єрусалиму. Те, що Ватикан творять люди, спричиняє його недосконалість — і його вартість. Ніде не відчувається більше, як там, що Бог може прямо писати також на кривих рядках" (стор. 7-8).

Закінчивши свою документальну працю — *Куди прямує Ватикан?*, автор не знаходить для себе спокою, він ще раз резюмує і ще раз висловлює своє переконання:

"Пояснення гущі вісток і гіпотез, які сьогодні творять життєвий простір Ватикану, не приносить наглядного результату. Ніхто не знає, чи корабель Петра пливе проти вітру, чи йде під вітрилами з вітром. Що сьогодні слухно спростовується, те завтра може бути новонародженою правдою. Хроніст почуває себе збентеженим, схильністю до упередження зростає. Коли він

68 хоче бути вільним від упередження, тоді він мусить погодитися на всебічний закид, що він є фантастом. Таким залишиться він також для Ватикану, якщо він правильно оцінив. Епоха прощає заангажованому, що він не є ввічливий. Крізь цілу свою книгу я намагався бути ввічливим” (стор. 296).

Як бачимо, автор визначив своє місце постою, з якого він дивиться на політику Павла VI і його адміністративного апарату. Зі слів автора вичувається, як боляче було йому писати про те, куди скерована ця політика. Але писати автор мусів, бо зараховує себе до заангажованих. У чому ж саме це заангажування?

”Я вірю в Бога, Отця Вседержителя, Творця неба і землі, — відповідає автор, — так ззвучить перше речення нікейської ісповіді віри. Ні стан сьогоднішнього світу, ні умови в католицькій Церкві не дозволяють на те, щоб у питанні про Бога затримуватися на побічних речах. Хто твердить, що він може вірити в Бога щойно тоді, коли Він доведе своє існування тим, що перестане бути безіменна справедливість на землі, такого, як кожного, хто сумнівається, треба трактувати серйозно. Може, він навіть у своїй соціальній поведінці є укритим християнином. Але чи це дає право називатися католиком? Пій XII був би сказав — ”ні” і молився б за такого. Йоанн XXIII не відважився б ставити граници для Божого милосердя. Павло VI був схильний такого прийняття, заки ще він навернувся...” (стор. 296-297).

Питання Бога і віри в Нього, яке промовчується у ватиканській східній політиці, було між іншим спонукою до написання критичної праці; тут автор не погоджується з Павлом VI. ”Пій XII завжди був переконаний, що комунізм є нещастям для людства... Він бачив у комунізмі доктрину, яка стояла і падала з запереченням Бога. Те, що Сталін у час війни допустив православну Церкву з метою змінити вітчизняну свідомість, не було для нього доказом про можливу симбіозу між християнством і діялектичним матеріалізмом... Не могло бути мосту між вірою, яка визнавала Бога як Творця, Спасителя і Володаря історії, і системою мислення, в якій людина сама себе поставила як вершок природи... Монтіні (Павло VI — І.Г.) не поділяв такого розуміння. Комунізм був для нього надією. На всякий випадок, як господарська система, здавалося йому, він здійснював більше соціальну справедливість, ніж це будь-коли прийшло на гадку капіталістам. Євангеліє заповітувало також — творити справедливість у світі. Чому, отже, не було можливим обережно впливати на комуністичних партнерів і познайомити їх з християнським ідеалом громадського життя? Чи не можна б

пілкреслити спільні потреби і розсудливо викреслити питання про Бога, аж доки час на це дозріє?..." (стор. 123-125). 69

Дві постаті на Римському престолі, дві концепції і слідом за тим дві програми діяння. І ціла політика Павла VI базується якраз на такій оцінці комунізму і його центру в Москві. У всіх спробах наближення і замирення — Бога скреслено, аж поки назріє час... Шлях до Москви був для Павла VI важким і довгим, але Павло VI — раз ступивши на нього — послідовно ним іде. Можна так чи інакше дивитися на здійснення соціальної справедливості у різних системах світу, можна важити досягнення різних систем, але не можна обминути питання, дуже ґрунтовного: питання Бога в Церкві. Павло VI покликується, за словами автора, на заповіт Євангелія — творити справедливість у світі. Це правда. Але як виглядає з справедливістю в Радянському Союзі? Чи можна дати на це таку категоричну позитивну оцінку, яка є мотором плянів і програми Павла VI?... Варто пригадати, що в Євангелії є ще інша, дуже динамічна і драматична розповідь, записана в євангелиста Матея 4,1-11 і в єв. Луки 4,1-13: "Тоді підійшов до Нього спокусник і сказав: 'Коли Ти Син Божий, звели, щоб це каміння та й стало хлібом'. А Той відповів: — 'Написано — чоловік житиме не самим хлібом, а кожним словом, що виходить з уст Божих'... 'Коли Ти Син Божий, кинься додолу...' А Ісус сказав: '...не будеш спокушати Господа Бога Твого...' Знову бере Його диявол на височенну гору і показує всі царства світу і їхню славу, кажучи: 'Оце все дам Тобі, як упадеш ниць і мені поклонишся'. Тоді Ісус сказав до нього: 'Геть, сатано. Написано бо: Господу, Богу Твоєму, поклонишся і Йому єдиному будеш служити'. Дилема між світом і Богом чітко записана в Євангелії, граници, до яких можна йти, також визначені... Обійти Бога, скреслити Його поклін — це межа, на якій лишається тільки одне: геть, сатано..."

Є ще одна проблема, яка непокоїть автора: це терпіння і мучеництво якраз за віру в Бога. Якщо в церковній політиці веслюють так обережно й обминають Бога, то який сенс має ще терпіння і мучеництво? Автор ставить питання: "Якщо б за часів пракристианства сила релігійного уявлення була так зубожіла, як сьогодні, то чи тодішні мученики могли б, попри це, спромогтися на таке захоплення до смерті? Скажім собі, поклавши руку на серце, де є ще сьогодні католики, які без вагання йшли б на смертну кару за свою віру? Тільки ще там, де Церква переслідувана, але не там, де вона 'реформується'. Хоч і як виглядала б Церква, пристосована до модерного світу, вона буде заклопотана, якщо матиме мучеників. Щоб взагалі не допустити до

- 70 такого становища, Ватикан пактує з потугами, які заперечують Бога, — і при цьому виправдує себе вищою мораллю цих потуг. Проти цього я стою (стор. 298-292).

Куди прямує Ватикан? А ще цікавіше: хто, яка людина сидить при кермі корабля Христової Церкви, що скеровує цей корабель в утопійному напрямі? Автор намагається дати на це відповідь, відкриваючи причини в самій особі Павла VI, в його характері, у складності його вдачі, в його покорі і в його відчутті незвичайного посланництва. З усього можна прийти до висновку, яка складна ця вдача, як вона обвантажена різними, не раз суперечними психічними гонами, які психічні комплекси давлять цю людину, яку поставлено на вершку ієрархічної драбини католицької Церкви.

Автор шукає порівнянь: "Сам Павло VI був у дусі завжди поступовий, у серці, однак, консервативний, у висліді як регент — Янус з двома обличчями" (стор. 70). Або: "Павло VI був завжди мандрівником між суперечностями, людиною, яка впертими малими кроками намагалася наблизитися до своєї утопії..." (стор. 183). "Його ініціативи в цьому світі, якому він себе приписав, як ледве чи хто з його попередників, інколи можуть навіть зраджувати подих макіявелізму..." (там само).

Автор шукає розгадки вдачі Павла VI навіть у драматичній постаті Гамлета, присвячуючи один розділ цьому питанню: "Гамлет на Святому Престолі", і закінчує цей розділ багатомовними словами Гамлета "Час вирвався з основ: ганьба й огірчення, що я прийшов на світ, щоб його влаштувати".

Янус, Макіявеллі, Гамлет... Ілюстрацію цих комплексів може бути наступне: "Павло VI був переконаний, що майбутній світ може бути тільки соціалістичним. Він почував себе покликаним виступати перед дозрілим людством як папа, що не тільки повчає і прощає, але передусім розуміє. До деякої міри, всупереч Євангелію, вінуважав за можливе здійснити мир у цьому світі і себе вважав каталізатором політичних напружень. Безморальності капіталістичної форми життя викликала в нього відразу, обмежена свобода колективу виглядала для нього меншою цінною за більшу моральність соціалізму. Все те згустилося в Павла VI до імпульсу — шукати спасіння для стрясеної римської Церкви в утопійній Росії, яка повинна бути християнською, соціалістичною і разом з тим досить могутньою, щоб допомогти людству дійти гуманного життя. Атеїзм росіян його не турбував. Але як кожна людина, для якої власна утопія стає правдивою дійсністю, вважав він за можливе перемогти супротивності сучасності. Заперечення Бога допускає все таки можливість, що Він,

може, існує. Чому не мало б влатися християнській любові таємними стежками перетворити серця, якщо тільки насамперед будуть усунені периферійні перешкоди ідеології й політики? Свідомість посланництва у Павла VI була занадто міцною, щоб перешкодити йому в пізнанні, що Москва розвинула не менше інтенсивну, але суперечну свідомість свого власного посланництва. Третій Рим, байдуже — християнський чи атеїстичний, ні на йоту не відступив від переконання, що тільки він є осереднім пунктом і здійсненням історії світу” (стор. 158-9).

Виходить парадокс — уявлене персональне посланництво коштом терпіння, мучеництва, віри і навіть “викреслення Бога, аж поки назріє час...” Коштом, очевидно, не власного життя, а життя інших. Чи це мав би бути шлях до обнови людства? Питаємо за автором: “Куди ж прямує Ватикан?”.

На цьому місці справді варто пригадати слова Мао Цзетунга, написані 35 років тому: “Всі, хто суб’єктивно, однобічно і поверхово підходять до проблем... без вникнення в проблему як цілісті (у її історію і всі її сучасні умови) і не вникнувши до самої істоти проблеми (її характеру й її внутрішнього зв’язку з іншими проблемами) — такі люди невідклично мусять спотикнутися”. Папа Павло VI — мандрівник між суперечностями, але з ясною, хоч як боляче це ствердiti, утопійною метою, якою є Москва, загорська і кремлівська. Цю мандрівку ілюструє автор у близкучій документальній праці. Знову ж цілу політику Москви, III Риму, автор яскраво описує: "...Алексей виявив себе майстром по-совєтському переплетеної церковної дипломатії. Його зручна тактика супроти Женевської Ради Церков, згадана вже гра з спостерігачами на Ватиканський Собор... плянове і поступове знищення української католицької Церкви — все це були кроки на дорозі до здобуття нового світового престижу Православ’я. Наступник Алексея, в 1970 році, обраний патріярх Пімен, перебрав Церкву, яка стала незвичайним духовим інструментом радянського уряду” (стор. 151).

Павло VI жив і живе далі у своєму утопійному світі, в якому два фактори грають основну ролю: Москва і власне посланництво. Найбільшим парадоксом є те, що реальні факти й оцінка їх людьми з різних ідеологічних таборів не мають ніякого впливу на критичну переоцінку. Навіть таке, у світі відоме, критичне ставлення до Кремлю і до російського православ’я в найновішому виданні московського Ватикану, яким став Загорськ, критичне ставлення різних російських патріотів, наприклад, листи-прохання Левітіна-Краснова, адресовані до Павла VI, залишилися без реакції. Не дійшла до свідомості

- 72 Павла VI оцінка кремлівсько-загорського православ'я, яку неодноразово, а останньо в 1972 році дав нобелівською нагородою відзначений російський письменник О. Солженіцин. У час, коли новообраного патріярха Пімена величає задивлений на Москву світ, у тому числі й особистий посол папи Павла VI, у цей самий час Солженіцин висилає Піменові листа, що перейде в історію як документ незвичайної вартості:

"Ціла церковна адміністрація, призначення священиків і епископів, навіть таких, які приносять неславу цьому санові, на те тільки, щоб через них було легше осмішити і знищити Церкву, потайки довершується Радою для церковних справ. Церква, піддиктаторськи керована атеїстами, — видовище, якого світ не пережив упродовж двох тисяч років!.. На основі яких доведених причин можна прийти до переконання, що плянове знищення духа і тіла Церкви під атеїстичним проводом мало б бути її найкращим збереженням? Збереженням — для кого? Чайже вже не для Христа. Збереженням — за допомогою чого? За допомогою брехні? Якими ж руками можна однак після брехні довершувати святу Евхаристію?" (стор. 151-152).

Автор намагається вияснити це нещасливе пов'язання між російською Церквою і теперішньою більшовицькою державною системою всією історією православ'я, спершу візантійського, пізніше московського. "Ціна, яку заплатила Церква, була дуже висока. Церква мусіла дати згоду на свою внутрішню імобільність, проти якої від імені тисяч людей підносить оскарження Солженіцин... У минулому режим поробив помилки, бажаючи відібрати від російських духовників їхню побожність. Зараз її їм залишено — з результатом, що, наприклад, один високий ватиканський достойник емфатично назвав архієпископа Никодима, шефа церковного уряду для зовнішніх справ, 'ангелом з неба'..." (стор. 152-153).

Оцей "ангел з неба" вже від років є частим гостем Ватикану. Всі двері для нього відкриті, і всі найвищі достойники Ватикану прагнуть обмінятися з ним братнім поцілунком... А езуїтська колегія "Руссікум", уфундована колись папою Пієм XI і задумана як наукова і виховна висока школа для місіонерів серед росіян, перетворилася на "двір" Московської патріярхії при Петровій Апостольській Столиці... Ректор цієї колегії рік-річно відбуває свої літні ферії, де ж би інде, — в Загорську біля Москви...

Для українського спостерігача ватиканської політики питання цього пов'язання між теперішнім московським православ'ям у загорському виданні, з одного боку, і атеїстичним Кремлем — з другого, має не тільки історичні основи.

Воно — це пов'язання — має ще релігійну основу; тією релігійною основою мало б бути наскрізь нове розуміння т. зв. кенозіс, змалення, що про нього говорить ап. Павло у своєму листі до Філіппіян (2,5-11). Померлий патріярх Алексей зінтерпретував змалення Христа "аж до смерти, смерти ж хресної" — на свій лад. У розмові з одним православним священиком, який ніяк не розумів, як може православна Церква піти на повне узалежнення і на повне вислуговування перед російсько-більшовицьким атеїстичним урядом, цей патріярх знайшов виправдання своєї політики: Церква, мовляв, у своїй кеноzi (змаленні) мусить поклонитися навіть дияволові... Це свідчення передав католицькому священикові після закінчення другої світової війни глибоко віруючий православний священик, співрозмовник патріярха Алексея... Це потрясаюче свідчення. Віруючий український спостерігач теперішньої ватиканської політики, що нею керує папа Павло VI, мимохіть, через асоціацію, буде мучити себе питанням без відповіді: чи й ця політика, свідомо, а чи несвідомо, не ввійшла вже в стадію, в якій рятунок Церкви і християнства взагалі можна досягти тільки шляхом отієї несамовитої кенозі? Обійти Бога, промовчати Його, поклонитися дияволові? Багато знаків говорить за це.

Залишаємо на боці ті знаки, що мають глобальне, світове значення, як, наприклад, розуміння т. зв. коекзистенції, розуміння миру у світі і т. д. У цих питаннях уже давно Ватикан під ідейним проводом Павла VI переставився на позиції Москви, кремлівської і загорської. Нам біжчі інші знаки, які випливають з нового розуміння кенозі, знаки, що довершуються на організмі українського християнства.

"Папа рахувався з фактом державовою контролльованої ортодоксії. Він заздалегідь зрозумів, що позиція католиків у Росії особливо загрожена тому, що вони мусіли відкинути державовою контролльовану православну форму християнства. Щоб поліпшити взаємини між Ватиканом і Кремлем, не було для Павла VI іншого виходу, як ціною жертв наблизитися до радянського наставлення. Так усунув він українську католицьку Церкву, тому що вона являла собою елемент заколоту у внутрішньо-політичній ситуації Союзу Соціалістичних Радянських Республік. При іменуванні єпископів у литовсько-католицькій Церкві він погодився на радянські пропозиції, хоч йому мусіло бути відоме, що іменованих призначено більше для нагляду, ніж для душпастирювання литовців. Коли в травні 1972 року литовський студент спалив себе, щоб цим запротестувати проти переслідування католицької Церкви в його країні, Ватикан

74 сприйняв цю трагедію так само без реакції, як крик про допомогу тамтешніх єпископів... Цією самою поставою можна пояснити мовчанку Ватикану у справі переслідування менших євангелицьких громад і засудження глибоко віруючих російських письменників... Майже безконечним виглядав ланцюг т. зв. акцій доброї волі Павла VI. Загадковим було тільки, чому бракувало їм притягаючої сили і вони не викликали відплати. Причина лежала в фундаментальній помилці Ватикану. Павло VI і курія довіряли прагматичному змістові радянської політики. Вони однак не дабачили, що за тим стояла — свідомість послаництва у росіян... У Москві привикли думати імперіально і на довгу мету плянувати. З погляду Кремлю поворот ортодоксії до Риму мусів бути рівнозначним з можливим впливом Ватикану на внутрішньо-радянські умови. Щоб радикально виелімінувати цю думку, Москва знишила українську католицьку Церкву і з задоволенням ствердила, що Ватикан тягнув за той самий шнурок..." (стор. 154-157).

Не можна без зворушення читати ці рядки. Віруючі люди, католики і православні, — українці, литовці, росіяни, — терплять переслідування, приносять у жертву своє власне життя, очевидно, не якісь системі, але Всемогутньому Творцеві; це зрозуміла кеноза, з малення. Кеноза довершується в ім'я віри в Бога і вірності Христовій Церкві. Усунення української католицької Церкви, мовчанка Ватикану на переслідування і голоси про допомогу діються в ім'я наближення до радянської постави. Всі людські, тисячоліттями визнані і віправдані вартості — складаються в жертву молохові, не Богові.

Розмір статті не дозволяє зупинятися на інших питаннях, які обговорює автор. Характер його документальної праці глобальний. Не диво, що негайно, щойно на полицях книгарень з'явилося її перше видання, весь наклад був вичерпаний. Появилися рецензії в пресі, між ними в світового формату шоденній німецькій газеті *Франкфуртер Алльгемайнє* (22 грудня 1973, ч. 298 і 3 січня 1974, ч. 2). З заклопотанням і здивуванням рецензенти наводять цілі пасуси з документальної праці, зараховуючи її до близкучих, світового значення появ на книжковому ринку. Рецензії появилися під багатомовними наголовками: "Куди скеровується східня політика Павла VI?", "Обминути Бога?"... Одних спостерігачів ватиканської політики під кермою Павла VI буде цікавити більше політичний аспект питання, інших релігійний. Чи домовлення з Москвою — як ціль, чи виелімінування Бога на шляху до досягнення мети, — як засіб?... Це питання, які ставитиме кожний. Особливо ставитиме

ці питання віруюча людина, ще більше ставитиме їх та віруюча людина, що серед мільйонів таких, як вона, платить ціну і несе жертву. Питання — кому? Богові і вірі в Нього? А чи часом не двом, здавалося б, супротивним собі, а тим часом таким спорідненим системам?.. Це болюче припущення, але від нього тяжко звільнити себе людині, що користується Божим даром спостерігати і мислити.

Прихильна Ватиканові преса ще не спромоглася на критичну оцінку документальної праці. Зрештою, важко сподіватися спокійної оцінки, коли ватиканський голосник з *«Серваторе Романо»* Алессandrіні назвав твердження Райнгарда Раффальта "чистими вигадками", спростовуючи тільки "соціалістичні і прокомунистичні тенденції" папи Павла VI, про які говорить автор... Автор і передбачив таку реакцію, як уже вище згадано:

"Коли він (хроніст — І. Г.) хоче бути вільним від упередження, тоді він мусить погодитися на всебічний закид, що він є фантастом. Таким (фантастом — І. Г.) залишиться він також для Ватикану, якщо він правильно оцінить" (стор. 296; підкреслення моє — І. Г.).

Можна очікувати, що вже, навіть заки буде приступна ця стаття українському читачеві, появляться переклади обговорюваної документальної праці різними світовими мовами. Український світ ледве чи спроможеться на свій переклад.

На цьому можна б закінчити статтю, для якої надхненням була названа на початку праця, і порадити зацікавленим прочитати цілу книгу. Та не завадить при кінці додати ще кілька мотивів до написаного: українець, принаджний до католицької Церкви, який бере участь у літургічному житті своєї Церкви, на кожній Літургії почує молитву і згадування "Святішого, Вселенського Архиєрея нашого, Павла Папи Римського". Аж шість разів у св. Літургії в різних відмінах згадуємо його (латинська римська Літургія згадує, мабуть, тільки один раз). Ми просимо Господа Бога, щоб пом'янув його. Літургія в кількох місцях закликає вірних, щоб молилися за нього. На Великому вході літургізант просить Бога, щоб Він пом'янув його. Після освячення літургізант просить Господа, щоб Він "найперше" пом'янув його. І кожну торжественну Літургію закінчуємо ще закликом: "Сотвори, Господи, многі і благі літа", йому, Святішому Вселенському Архиєреєві Павлу, Папі Римському...

І добре роблять вірні, що моляться, що благають Бога, щоб він — Вселенський Архиєрей Павло, Папа Римський "право правив Слово Христової істини". Ці молитви потрібні тепер більше, ніж будь-коли в історії Церкви. Віруюча

- 76 людина, знаючи, хто сидить у кораблі Христової Церкви як її "кібернон"-керманич і куди прямує цей корабель, ще з більшою силою буде волати до Господа сил: "Господи, рятуй, бо погибаємо" (Мт. 8,26).

Українцям важливо познайомитися з документацією знавця й інтерпретатора політичних ходів — явних і закулісних - ще й тому, що українці вірять в абсолютну справедливість у світі. Вони хочуть бачити в світі якусь установу, де існує тільки правда. І вони пересвідчені, що на вершку Божої установи, якою є попри все Христова Церква, ця справедливість і правда мусить існувати. Тут джерело всіх розчарувань. Українцям-католикам варто пригадати, що Ватикан і курія це не Божі, а таки людські установи, що в цих установах діють не ангели і не святі, а таки грішні люди.

Парафразуючи твердження автора, важливим є пам'ятати, що хоч годі вбачати у Ватикані вавилонську повію, та було б самообманом бачити в ньому переддвір'я святого Єрусалиму.

Якщо автор ставить тривожне питання: "Де є ще сьогодні католики, які без вагання йшли б на смертну кару за свою віру?", то його відповідь потрясаючо правдива: "Тільки там, де Церква переслідувана..." Можна як певне прийняти, що таких на верхах у названій автором "Церкві прелатів" годі зі свічкою знайти. Одним суджено терпіти і вмирати, іншим торгувати і володіти. Незбагненна таємниця Божого Промислу! Кажуть, що історичні події неповторні, а все ж таки Голгофа повторюється. Бо і Христова Церква, яка на Голгофі, у смерті і воскресінні Христа родилася, це також незбагненна таємниця у бутті людства... Віра в абсолютну справедливість і правду веде до наївності, про яку близьку че говорить автор: "...новий папа (Павло VI — І. Г.) — поводився зі своїми співробітниками особливо приязно, хвалив особисте досягнення і дякував за кожну прислугу. Він ставив мало завжди прецизних питань і доводив стару майстерність у вислухуванні. Але він ніколи не висловлював рішень. "Ментальна резервація" — не висловлене внутрішнє застереження — було постійною формою його поведінки. В цей спосіб вже за короткий час тільки наївні (підкреслення моє — І. Г.), бо також і такі є в курії, сприймали його визнання, не впадаючи в сумнів" (стор. 34-35).

Довірливість до абсолютної справедливості і правди, а у висліді наївність — оце великі небезпеки української влачі. Шоб звільнитися від цих небезпеч, таки конечно треба познайомитися з змістом обговорюваної праці. Познайомивши, ми зрозуміємо, що питання Помісної Української Церкви і взагалі

українського християнства — це не загумінкове, вузько територіяльне питання. Це питання світового у суспільному, вселенського у церковному аспектах маштабу, яке непокоїть владарські системи цього минулого світу.

77

Тому не довірливість і наївність, а здоровий критицизм, не зневіра, а віра в духову силу рідної Церкви, не байдужість, а незламна боротьба за її права чи навіть існування мають правити в житті українського християнина. Бо, — цим закінчуємо ці рядки, — парафразуючи слова Райнгарда Раффальта, слава Богу, Церква є чимсь іншим, ніж те, що відбивається в дзеркалі Ватикану чи курії. Тому ми залишаємося християнами. І залишаємося віруючими людьми, православними чи католиками. Чи те все, що і як ми віруємо, є правдиве, будемо знати по нашій смерті. А тим часом схилімо голови перед старою мудрістю: "Бог пише прямо також на кривих рядках" — та перед мудрістю Євангелія: "Дух дишет, ідіже хощет..."



*Щоб читачеві ілюструвати думки автора, які стосуються української католицької Церкви, нижче наводимо цілий пасаж з його документальної праці в українському дослівному перекладі.*

Для Йоанна ХХІІІ діалог з комуністичним світом був не метою, а лише засобом до порозуміння з православ'ям... Важлива причина для Собору, що його він скликав, лежала в намірі — зменшити століттями тривале напруження і спонукати православ'я до ревізії свого погляду на папську Церкву за допомогою наперед зроблених авансів. Йоанн був переконаний, що Собор значно втратить на вартості для цілого християнства, якщо православ'я не прислало б щонайменше спостерігачів. Ці знову ж не мали б прийти тільки з Константинополя або з Атен, вони мусіли бути вислані основною кількістю православних Церков. В цьому пункті проблема стала політичною. Дев'ятдесят два відсотки православних християн жили в комуністичних країнах. Їхні Церкви є зв'язані з державою і не є спроможні діяти без згоди двох інстанцій — власного уряду і Московського патріярхату. Однак, патріярх усіх росіян є зв'язаний настановами радянського уряду. Якщо, отже, Йоанн хотів досягнути, щоб на Соборі з'явилися православні спостерігачі зі східнього бльоку, то насамперед мусіло бути досягнене узгоднення з Кремлем. А там виявляли готовість до розмов тільки тоді, коли Свята Столиця виразно відмовиться від своєї дотеперішньої

78 антикомуністичної постави. Йоанн, який також у кожному атеїсті бачив насамперед людину, був згідний.

З другого боку, був тут Атенагорас, константинопільський патріярх, держатель єпископського престолу, що його заснував апостол Андрей. Йому, посеред православ'я, належала почесна першість, що її визнавала навіть Москва, як довго він її тільки тримав, але нею не користувався. Та саме це тим часом і зробив Атенагорас. У багатьох листах до Йоанна ХХІІІ він запропонував започаткувати розмову про те, як можна було б покінчити з майже тисячолітнім церковним роздором. Така ініціатива зробила для папи неможливим, щоб виключити патріярха у питанні православних соборових спостерігачів. З другого боку, росіяни могли розцінювати римські безпосередні переговори з Атенагорасом як перебільшення його почесного примату, а слідом за цим як афронт супроти московського патріярха. Чайже вже в 1960 році в Аtenах заявив шеф уряду зовнішніх справ російської Церкви архієпископ Никодим, що константинопільський патріярх не має ніякого права говорити від імені цілого православ'я. Гуша труднощів.

Йоанн зважився на двоторову методу, що доводило, що "старий парох" був незвичайно зручним дипломатом. У серпні 1962 року, отже, за два місяці перед початком Собору зааранжовано зустріч у Парижі між Никодимом і уповноваженим Секретаріату для єдності християн, монсеньйором Віллебрандсом — сьогодні він є кардиналом. При цьому Никодим ласкаво прийняв до відома, що під час Собору не дійде ні до якого засудження комунізму. Це відкрило Віллебрандсові дорогу до Москви, де він перебував від 27 вересня аж до 2 жовтня, щоб усунути дальші політичні застереження проти Собору, що мав початися 11 жовтня. Ані Віллебрандс, ані Державний секретаріят у Римі не підозрівали підступу, який саме пустили в рух росіяни, щоб увиразнити своє розуміння скалі вартостей між православ'ям, Атенагорасом і Ватиканом.

Тим часом Йоанн передумував, чи запрошення для православ'я, — до якого належали і греки, — він має скеровувати загально через Атенагораса, чи висилати до кожної краєвої Церкви окремо. Він вирішив — через патріярха, бо йому виглядало образливим оминути його. Атенагорас, який знав росіян, зараз запитав у Москві, чи спостерігачі пішли б до Риму, бо він не хотів діяти всупереч тамошньому рішенню. Він не отримав жодної відповіді. У цей самий час Віллебрандс вислав каблограму з Москви до Риму, повідомляючи, що росіяни схильні прийти при умові, що вони отримають з Ватикану

безпосереднє запрошення. Від цього моменту можна аналізувати події вже тільки за календарем:

79

4 жовтня. Кардинал Беа, шеф Секретаріату для єдності християн, телеграфує до московського патріярха, що бажане безпосереднє запрошення для російських соборових спостерігачів є в дорозі у поспішному листі.

6 жовтня. Атенагорас, все ще без російської відповіді, вдруге телеграфує до Москви і просить про інформацію, чи могли б бути вислані російські спостерігачі.

7 жовтня. Відповідь росіян Атенагорасові: "Ми не маємо Вам нічого нового повідомити".

8 жовтня. Атенагорас телеграфує до кардинала Беа, що він, на свій превеликий жаль, бачить себе неспроможним вислати спостерігачів, але він молиться за Собор. Рівночасно патріярх телеграфічно повідомляє росіян про свою відмовну відповідь Римові.

10 жовтня. У Москві Святіший Синод ухвалює — прийняти запрошення Риму.

11 жовтня. Відкриття Собору. Атенагорас оприлюднює заяву, в якій висловлює своє здивування з приводу російського кроку.

12 жовтня. Прибуття до Риму обох російських спостерігачів. Їхнє перше питання: "Чому не прийшли греки..."

Пізніше роблено в Москві спроби вяснити справу технічними спізненнями.

Російський календар виглядав приблизно так:

6 жовтня. Надійшло телеграфічне питання від патріярха Атенагораса.

7 жовтня. Відповідь росіян: нічого нового.

8 жовтня. Надходить телеграма кардинала Беа (надана 4 жовтня).

9 жовтня. Приходить поспішним листом запрошення кардинала Беа (надане 4 жовтня).

10 жовтня. Постанова Синоду — прийняти запрошення.

11 жовтня. Приходить телеграма Атенагораса, в якій він повідомляє про свою відмову Римові (надана 8 жовтня).

Як би там не було, — результат точнісінько відповідав російським бажанням. На першій сесії ІІ Ватиканського Собору православ'я було представлене тільки священиками з Радянського Союзу. Атенагорас був вилучений і упокорений. Папа Йоанн і Ватикан, однак, мусіли взяти до відома, що уряд Радянських Соціалістичних Республік не буде терпіти ніякого іншого шляху переговорів між Римом і православ'ям, як тільки

80 шлях через Москву. В цей спосіб екуменічне питання стало політичним. Так само, крім цього, через ініціативу Росії, а не Святої Столиці, створилася для цілої ватиканської східної політики основна ситуація, якій Павло VI мав пізніше принести такі велики жертви.

Найбільш потрясаюча з тих жертв дійшла до прилюдного відома шайно восени 1971 року, у час, коли радив Римський єпископський синод.

У другій частині засідань дискутовано встановлену Павлом VI тему "Справедливість і мир". Поданий ватиканський проект містив у собі сильну протикаپіталістичну тенденцію. Основний референт, архиєпископ Альберті-і-Вальдерами з Філіппін, точно обмежився несправедливостями, яких заподіяно безвинно відсталим державам технологічно передовими націями. Синод апльодував. Тоді, з виразним незадоволенням, Синод почав шукати за кількома туманними формулюваннями, що стосувалися б мучеництва і переслідування, які Церква, на жаль, перетерпіла радше в некапіталістичній частині світу. Виразніше про це сказати — не рекомендувалося. Бо хоч коротко перед тим ставлено Святій Столиці досить значний опір у дискусії про целібат, все таки була ще надія, що папа у питанні подружжя священиків піде ще на компроміс, якщо йому не перешкоджатимуть у його східній політиці. Крім цього, відклікання кардинала Міндсенті з Угорщини на початку Синоду виразно вказало на те, що Павло VI не бажав ніяких нападів на соціалістичні країни. Однак податливість отців прийшла запізно. Бо 20 жовтня встав митрополит українців в екзилі з Канади, архиєпископ Максим Германюк, і сказав: 'Для мене здається незвичайно несподіваним читати в робочому папері та в основному рефераті про всякі можливі форми несправедливостей — політичні, господарські і міжнародні, а не про найбільш жалюгідну для християнина несправедливість — про переслідування Христової Церкви. В цілому документі ні разу не приходить вислів "переслідування Церкви". Не було навіть відваги покликатися на знаменитий декрет Другого Ватиканського Собору про релігійну свободу'. Тепер знов кожний, що наступить. Промовець говорив не про українців, які переселилися до Канади, а про вірних Української Церкви, що перебували в Радянському Союзі. Ця Церква є зв'язана з Римом триста п'ятдесят років. 'Всі її єпископи, сотні священиків, тисячі монахів, сотні тисяч вірних, чоловіки і жінки, були оскаржувані і засуджені за їхню вірність Святій Столиці. Багато з них, мучені і по-нелюдськи ув'язнені, вичерпані примусовими роботами в

концентраційних таборах, померли славною смертю як му-  
ченики. Двадцять п'ять років тому проголошено Українську  
Католицьку Церкву, як інституцію, нелегальною. Сьогодні — так  
постановляє атеїстичний уряд — вона більше не існує'.

Коли рік перед Римським синодом відбувалася інtronізація  
московського патріярха Пімена, Пімен негайно і з підкреслен-  
ням заявив, що немає Української Католицької Церкви. Присутній на торжествах кардинал Віллебрандс, офіційний  
посланник Павла VI, мовчи прийняв до відома це твердження і  
також після свого повороту до Ватикану не запротестував проти  
цього. При тому всі учасники знали, що заява Пімена була  
тільки інтерпретацією радянського мислення згідно з власним  
бажанням: якщо вже українські католики хочуть обов'язково  
триматися релігії, тоді вони не сміють брати її з Риму. Бо для  
цього була російська інстанція — Московський патріархат.

Постава радянського уряду була проста: Союз Радянських  
Соціалістичних Республік — це атеїстична держава. А що однак  
одна, докладно не означена, частина його населення попри все  
тримається християнства, то воно користується ще якоюсь, якраз  
ще допустимою, толерантією. Релігійною формою є російське  
Православ'я, яке стоїть під державним контролем. Від війни  
територія держави поширилася. Так, Литва принесла певну  
римо-католицьку меншість, що створило вимогу також толеру-  
вати римо-католицьку віру, якщо тільки вона обмежувалася  
зберіганням латинського обряду для самої цієї меншості.

Інакше виглядала справа українців. Вони в більшості жили в  
Радянському Союзі, в меншості в Польщі, однак, вони мали  
свою народність, що не була ні російською, ні польською. 1596  
році їхні єпископи постановили договором у Бересті Литов-  
ському вернутися до Римської Церкви. Ватикан визнав їм україн-  
ський обряд і екуменічну церковну конституцію, що дуже не  
подобалося латинському клірові в Польщі. Натомість у Росії від-  
хід українців від православ'я був рівнозначний зі злочином  
супроти маєстату. Бо від цього моменту українці визнавали за  
свого релігійного главу вже не царя, а папу. Катерина II, Микола  
I і Олександер II наказали криваві переслідування.

'Воно досить дивно, — так сказав мені митрополит  
Германюк, — що радянський режим, який все ж був реакцією на  
царевладдя, вкінці так само, як і воно, прийшов до висновку —  
знищити Українську Католицьку Церкву'.

Найважливішим у своїх наслідках привілеєм, що його  
визнала українцям у договорі в Бересті Литовському Свята  
Столиця, було право обирати Верховного архієпископа, який

82 міг іменувати єпископів і скликати синоди в цілому українсько-католицькому обсязі. В його особі завжди зосереджувався опір супроти Москви. Під цим глибоким враженням різні папи підтверджували це його особливє становище. Останнього носія цієї гідності Павло VI цілком слушно підніс до ранги кардинала. Верховний архиєпископ Йосиф Сліпий перебув сімнацять років у радянських в'язницях і в концентраційних таборах... Один раз він був засуджений на кару смерті, не довідавшися ніколи, чому не виконано присуду. Заходам папи Йоанна вдалося вкінці домогтися його звільнення, правда, на підставі запевнення, що він замешкає в Римі і ніколи не стане ногою на радянській державній території. Павло VI відвідав хворого Сліпого ще в дні свого вибору, шоб тим дати вияв своєї солідарності супроти українського ісповідника. Однак вісім років пізніше, влітку 1971 року, папа поводився інакше.

Велика частина католицьких українців уже в двадцятих роках нелегально виїмігрувала з Радянського Союзу. У більшості вони подалися до Канади і до США, багато до Австралії, деякі залишилися в Європі, головне в Парижі і Римі. Друга генерація цих емігрантів у багатьох випадках доробилася майна і цим підтримувала свою стару Церкву. У цей спосіб екзильні громади українців почали всюди процвітати, і Сліпий мав широко розгалужену в світі, віддану йому ієрархію. Вона звернулася в червні 1971 року від імені своїх вірних до Павла VI з офіційним зверненням, надати Верховному архиєпископові вже давно заслужену рангу патріярха. Властиво, це було питання престижу, бо на підставі Берестейського договору Сліпий уже мав те право, яке прислуговує патріярхам, тобто іменувати єпископів і скликати синоди. 7 липня Павло VI відповів українцям: 'Ми були схильні прихильно прийняти ваше прохання, але, на превеликий наш жаль, Ми прийшли до висновку, що — принаймні в даний момент — не є можливе створити український патріярхат'. Сліпий закликав своїх, щоб у покорі прийняти папське рішення.

Щоправда, на Єпископському синоді 1971 року Сліпий змінив свою тактику. Він з певністю спостеріг заклопотання отців стосовно українського питання. І тепер він ім не заощадив дилеми. Або засудити переслідування українців на радянській території, тоді обов'язковим було дистансуватися від папської східної політики. Або вже більше не засуджувати тортури і переслідування, бо вони (тортури і переслідування) були угруповані певною політикою. — Збентежена мовчанка.

Сліпий приступив до дальших чинних кроків. В останній

тижень Синоду він заснував разом з присутніми єпископами своєї Церкви в серці старого Риму, на П'яцца делля Мадонна деі Монті, першу українсько-католицьку парафію міста. На відкритті парафіяльної церкви він сказав: 'Вона уособлює в камені і дусі єдність Української Церкви з Римом і папою'. На почесних місцях сиділи його три великі противники. Архієпископ Казаролі, 'міністер зовнішніх справ' папи, який спрямував нову східню політику курії на Москву; кардинал де Фюрстенберг, який уже кілька місяців тому заявив українцям: 'У вашій країні ваша Церква формально вже не існує'; кардинал Віллебрандс, довголітній таємний посол Святої Столиці в комуністичних країнах і свідок заяви про неіснування, яку проголосив патріярх Пімен про Церкву Сліпого. Всіх трьох вшановано обкладжуванням, неначе б вони були митрополитами Східньої Церкви.

Після Богослуження стягнено заслону перед віттарем. Почалося свого роду засідання, на якому Сліпий сказав найгіркіші слова. Першим, хто з опущеною головою зник, був Казаролі. Обидва другі прелати залишилися. Фюрстенберг — блідий і роздратований. Віллебрандс — з виразом гідної подиву непроникливості і холоду. Цього самого вечора уконституювався в малій парохіяльній церкві власний український Синод з п'ятнадцятьма єпископами, скликати який Сліпий має договором гарантоване право; поперше, на підставі старого договору, подруге, на підставі соборового декрету, в якому Верховний архієпископ канонічно ставиться нарівні з патріярхами. Зараз таки прошено благословення папи. Воно не надійшло. Синод заявив пошану, відданість і подив до найвищого 'понтифекса'. Ватикан проголосив 'протисинод' за не дозволений.

Зроблено подання про авдієнцію у папи. Жодної відповіді. Так відбувались наради на власну відповідальність і насправді можна було досягнути успіху на Римському єпископському синоді: текст у питанні справедливості випав під враженням, що його викликали українці, обережнішим, ніж відповідні пасажі Енцикліки про поступ народів, яку далеко перед тим проголосив Павло VI.

Ватикан не міг цього забути.

У листопаді 1972 року кардинал-секретар Війо переслав українським єпископам у цілому світі ним підписаний документ, що вивершувався реченням: 'Українська Церква не має жодного канонічно-правного авторитету, який стояв би понад єпископами, за винятком Святої Столиці'. Це було рівнозначне з усуненням від уряду кардинала Сліпого в його якості Верховного

- 84 архиєпископа і рівночасно скасування самого цього уряду. Самостійний характер Української Церкви, гарантований Святою Столицею в Бересті Литовському, замінено на безпосередню залежність кожного окремого єпископа від римської курії. Услід за цим Сліпий не міг уже більше іменувати жодних єпископів, і ще більше — їх спонукати до спільнотої дії. Натомість Ватикан міг обсаджувати вільні єпископські столиці митрополитами, які були податливі на його східну політику, бо їм бракувало досвіду Сліпого. *Одна з самобутніх (помісних) східних Церков з майже п'ятдесятьма мільйонами людей, зв'язана з Римом вірністю і мучеництвом, втратила право й обличчя; папа вірив, що вчинив правильно, а Москва досягнула своєї мети.*

Для Павла VI справа уявлялася інакше. Мучеництво католицьких українців припадало на століттями тривалий час, коли Рим мав у Росії двох ворогів — державу і православ'я. Якщо в таких умовах католик жертвував волею і життям, то його жертва була виправдана. Бо він клав своє життя за віру, яку поборювало оточення. Коли, однак, давні вороги почали нарешті готуватися до замирення з Римом, ця сама жертва стала перешкодою для свободи діяння Святої Столиці. Тим самим мусіло здаватися, неначе Рим віддячує за вірність невдячністю. Але насправді ця непохитна вірність якраз стояла всупереч більшому мирові, задля якого вже виrushено в дорогу. У висновку: те, що ще вчора було героїзмом, сьогодні стало непідпорядкованістю. Завжди є болючим довести людей до розуміння, що час пройшов понад їхніми головами. Павло VI не хотів цього заощадити українцям. Тільки їхній вірі було дозволено бути безчасною, але не їхній поведінці.

Папському 'міністрові зовнішніх справ', архиєпископові Казаролі, вкладено в Римі в уста слова: 'Якщо нам вдасться без заколоту далі розвинути цю східну політику впродовж п'ятнадцятьох років, тоді Росія буде християнською, може, навіть католицькою'. Сміялися з цього, не зауваживши, що ці слова навіть якщо вони вигадані визначали далеку мету. Могла це бути фантазія, могло це бути мислення, оперте на бажанні. А втім не можна було йому відмовити цієї обмеженої реальності, що прислуговує кожній майбутності. Для Павла VI основною проблемою без сумніву було: порозуміння з Москвою. При цьому були там і церковний, і політичний компоненти, які взаємно спліталися. Розв'язати політичну сторону завдання було можливе тільки за допомогою витривалого зближення позицій, які посідали Свята Столиця і радянський уряд у питанні

соціалістичної форми життя. Чим далі поступало це порозуміння, гім більш обґрутовано можна було сподіватися, що радянський уряд покаже себе більш податливим також у церковних справах. Якщо нарешті пустити в рух екуменічні розмови з російським православ'ям, то тоді будуть притягнені до них також автокефальні Церкви в сателітних державах, які посередньо були залежні від Московської патріархії. З цього моменту малося б за партнера репрезентантів 92% православного християнства. Замирення православ'я з Римом вийшло б тоді нарешті з обсягу чистої утопії. Поважні теологічні труднощі не існували. Політичне вигладження наступило б через визнання можливої симбіози між християнством і марксизмом-ленінізмом. Відкритим залишилося б тільки питання папського примату — отже, знайдення форми, за допомогою якої православні могли б визнати особливу роль папи. Якщо, однак, дійшло б до задовільної розв'язки і цієї проблеми, то чому тоді обидві Церкви мали б залишатися відділеними... І щойно тут, у кінцевому пункті фантастичної програми виявляється ваговитий у наслідках блуд у мисленні. Ватикан розумів майбутнє з'єдинення обох Церков на рівні з поворотом православ'я до Риму. Курія під Павлом VI виявила дотепер незнаний брак історичної свідомості. Відважний задум — усунути церковний роздор потрактовано як чисту майбутню програму. На відміну від православ'я ніхто в Римі не замислювався над минулим. Яке там значення мало те, коли історія була обтяжена ворожнечею; якщо цю ворожнечу усунути, тоді Рим самотужки наново відзискає для православ'я притягаючу силу як столиця християнства з Божої волі. У прегарній безтурботності не добачувано при цьому, що примат папи не був ані останньою, ані єдиною трудністю православ'я. Побіч цього історія церковного роздору вже від самого початку створила другу проблему — продовження "ідеї Риму", незалежно від ідеї 'першого Риму', який ще сьогодні виступає з претенсією, бути 'вічним містом'. Вже при кінці античної епохи ортодоксія сконцентрувалася на іншому, 'другому Римі' — на Візантії. Після її упадку постав 'третій Рим', який існує ще сьогодні, — *Москва. Вона, а не місто, яке приміщує в собі Ватикан, є також і сьогодні єдиним законним Римом так для православ'я, як і для Росії.* Процес переображення ідеї Риму є надто драматичний, щоб збудити цікавість світської людини, яка не вітає ватиканської історичної зарозумілості як якийсь поступ, але дивиться на неї зі скептицизмом, що є виправданий перед зміною у мисленні католицького кліру в теперішньому часі (стор. 130-140).

# КНИГА ПРО "СОЦІАЛІСТИЧНУ ДЕМОКРАТІЮ" Й УКРАЇНСЬКІ РЕФЛЕКСІЇ

*Мирослав Прокоп*

## I

У видавництві фундації ім. Герцена в Голляндії з'явилася в 1972 році 400-сторінкова студія радянського російського історика Роя Медведєва п. н. *Книга о социалистической демократии*. Від кількох років Медведев є відомою постаттю не тільки в СРСР, але також за кордоном. М. ін. він є автором триромної праці п. н. *Перед судом історії*, що була поширювана в СРСР у самвидаві і також за кордоном в перекладі на чужі мови і, в якій Медведев дав дуже гостру оцінку злочинам Сталіна. Серед інших праць Медведєва треба згадати ще самвидавний документ п. н. *Правда про сучасність та книжку*, що її він написав разом із своїм братом Жоресом п. н. *Кто сумашедший*, яка також поширювалася самвидавом у Радянському Союзі, а за кордоном вийшла чужими мовами. Ця остання книжка — це розповіль про ув'язнення Жореса у психіатричній лікарні КГБ 1970 р. Сьогодні Жорес, за професією біохемік, виїхав у наукове відрядження до Англії і втратив громадянство СРСР, сам же Рой живе далі в СРСР.

Рой Медведев був до 1969 р. членом комуністичної партії, з якої його викинули власне за його політичну діяльність. Проте він далі уважає себе комуністом, і в своїй найновішій книзі, про яку тут мова, говорить про КПРС, як про "нашу партію". Правда, він дисидент, противник сучасного режиму тоталітарної диктатури, але основна мета його опозиції — направити існуючий режим, зробити його більш гуманним, контролюваним народом, демократичним. Подібно до інших дисидентів такого політичного профілю, як напр., Петро Григоренко або Іван Дзюба, Медведев уважає себе за оборонця "ленинських принципів" у політиці партії, а основне зло бачить у Сталіні, у його спадщині та в бюрократизації режиму.

В час, коли інші праці Медведєва торкались поодиноких аспектів становища в Радянському Союзі і політики партії, *Книга про соціалістичну демократію* – це найбільш серйозна досі спроба автора дати суцільну картину проблем, що стоять перед режимом і тими, що хочуть його реформувати. У книзі Медведєва величезна кількість цінних інформацій, бо, завдяки своїй позиції серед радянських учених, Медведев має змогу компетентно писати і про керівні кадри СРСР і про провідних діячів дисидентського руху, про його головні течії. Для нас, українців, Медведев інтересний ще й тим, що він розкриває ставлення безперечно серйозного сегменту російських діячів культури до непросійських народів.

Завданням цієї статті не є писати рецензію на книжку Медведєва. У шістнадцяти частинах своєї студії Медведев розглядає таку широку проблематику, що насправді треба було б писати рецензію на кожну з них. Натомість метою цієї статті є познайомити читача нашого журналу з трьома аспектами *Книги про соціалістичну демократію*, а саме з важливішими інформаціями Медведєва про внутрішнє становище в СРСР, з його проекцією розвитку того становища, з поглядами на можливості боротьби за "соціалістичну демократію", врешті з його думками про національне питання в СРСР. Після того я вкажу на значення книги Медведєва також для українського читача.

## II

Основна теза Медведєва така, що, в порівнянні з розвиненими капіталістичними державами, Радянський Союз є країною відсталою. Він говорить не тільки про відоме відставання СРСР у продукції автомашин, телевізорів, радіоапаратів, синтетичних волокон, паперових виробів і ін. Він пише про дуже низьку порівняно з капіталістичними країнами, продуктивність праці у радянській промисловості і, зокрема, в сільському господарстві, про технічно-наукову відсталість радянської економіки, про застарілі машини і недостачу запасних частин. Якщо йдеться про випускників середніх і вищих шкіл, то Радянський Союз знаходитьться позаду США і Японії на 15 до 20 років, а кошти на освіту в СРСР втроє менші як в США. За те у видатках на зброєння Радянський Союз перевищує Америку.

Найважливішим показником відставання СРСР Медведев уважає недостачу політичної свободи. Її немає в жодній ділянці громадського життя, яке всеціло підпорядковане партії. Але демократії немає також в самій партії. Автор пише, що не тільки в низових партійних клітинах списки кандидатів у секретаріят і

88 інші органи приходять згори, але що подібне діється також на рівні областей та союзних республік. Про те, хто попадає в керівні органи, вирішують у Москві. Навіть ЦК КПРС "вибирається" без збереження норм демократії. Списки до нього приготовляє панівна в даний момент кліка у Президії і секретаряті ЦК КПРС.

Існують натомість окремі кліки, чи течії в керівних колах партії. Насамперед — це неосталіністи, яких не вдоволяє існуючий "лібералізм" режиму, вони прагнуть повного повернення до старих порядків. Вони за здушеннем будь-якого спротиву чи то в напрямі політичних, чи національних свобод, вони є за максимальною централізацією в економіці, за дальнє обмеження прав союзних республік, за надання більших прав органам КГБ. Медведев пише, що серед неосталіністів особливо гостро виявляється курс російського великороджавного шовінізму; там знаходять прибіжище найбільш ярі чорносотенці.

З кого рекрутуються неосталіністи? Насамперед з партійних апаратчиків, з ідеологічної бюрократії, з військових, також з провідних кadrів комсомолу. Сталіністи сидять у таких русотяпських журналах як *Октябрь*, *Москва*, *Огонек* і ін.

Друге крило в партії — це консерватисти. По-суті, вони також близькі неосталіністам, хоч вони проти їхніх надто гострих метод. Вони переконані, що в КПРС вже привернені "ленинські норми", отже вона знаходиться на правильній дорозі. До консерватистів Медведев зараховує теперішніх керівників КПРС.

Хто ж знаходиться на лівому крилі? Це, за інформаціями Медведєва, елементи партійно-демократичні. Вони прагнуть до привернення "ленинських норм" у партії, в державному апараті, та в інших ділянках життя. Вони також за тим, щоб збільшити права союзних республік, не допускати до жодного насильства у відношенні до будь-яких народів СРСР. Автор твердить, що ті кола в партії мають численних прихильників серед діячів культури, та учених: філософів, економістів, соціологів, істориків і ін. Правда, каже він, в порівнянні з двома попередніми течіями, партійно-демократичні елементи доволі слабі. Але автор переконаний, що "впродовж 1970-их років цей рух може стати масовим". Проте, аргументи, що йх наводить автор у своїй книзі, а в ще менший мірі події останніх двох років у СРСР, такого оптимістичного переконання в читача не викликають.

Але, побіч груп внутрі партії, існують ще окремі течії поза нею. Найсильнішою серед них Медведев називає "західників". Це ті кола дисидентів, які найгостріше виступають проти

відродженого сталінізму і вимагають привернення в СРСР 89 основних громадянських свобод. Представником "західників" автор уважає м. ін. академіка А. Сахарова. Паралельно з усією течією діють опозиційні кола, що їх можна уважати етичними і християнськими соціялістами, далі група конституціоналістів, анархокомууністів і ін.

Окрім течії в дисидентському русі — це націоналісти: російські і не-російські. Що до перших, то вони прославляють царів, називають росіян "старшими братами", проповідують русифікацію й асиміляцію не-росіян, записують усі досягнення Радянського Союзу виключно на рахунок російського народу і под. Виразниками їхніх поглядів є м. ін. журнали *Молодая гвардия*, *Наш современник*, клуби "Россия", "Родина", їх також виразно підтримують такі організації, як ЦК комсомолу та Політичне управління радянської армії, або т. зв. ПУР.

Медведев уважає цей російський шовіністичний рух явищем шкідливим для росіян і інших народів СРСР. Якщо йдеться про національну політику партії, він також тут заявляється за привернення "ленинських норм". Тому він проти централізації і за надання більших прав союзним республікам, за пошанування прав усіх народів СРСР. Але його розуміння тих прав мусить викликати в читача серйозні сумніви. Діло в тому, що Медведев схвалює поширення російської мови серед не-російських народів, він говорить про природний процес їх русифікації, так наче б йому не було відомо результатом яких заходів Москви вона проводиться. Він дивується також, чому вчені не-російських народів вимагають, щоб їх праці друкувались їхніми рідними мовами, коли, каже він, і так тільки через російську мову вони можуть дійти до відома інших народів. Він допускає такі вимоги тільки в питанні художньої літератури, не думаючи мабуть про те, що таким чином він гальмує в нашій технологічній добі повноцінний розвиток не-російських народів СРСР. Медведев йде так далеко, що навіть за ЦК КПРС повторяє наївні фрази про т. зв. радянський народ, чи про спільну для усіх народів СРСР радянську культуру. Вкінці, він боронить політики перемішування кадрів і дивується, чому українці, змушенні виїхати на працю поза межі України, вимагають для себе права вчити своїх дітей в українських школах. Достоменно як керівники КПРС, він пише про російську мову як про "другу рідну" мову не-російських народів.

Розглядаючи питання про право виходу України зі складу СРСР, що гарантується конституцією, Медведев ставить оправдане питання, чому в Радянському Союзі заборонено

90 агітувати за такий вихід, чому за саму думку про нього, карається людей. Він пропонує навіть, щоб дозволити проводити періодичні плебісцити в союзних республіках, значить, дати свободу їх народам вирішувати питання участі, або не-участи в СРСР. Рівночасно однак він сам рішуче заявляється проти будь-якого виходу, потішаючись думкою, що так вирішили б також самі не-російські народи, якщо б тільки усунути політику надмірного централізму, що її веде КПРС.

Взагалі, суті національного питання в СРСР Медведев не розуміє. В одному місці своєї книги він пише, що "факт, що в останніх роках загострились численні національні проблеми, що в різних частинах держави почали розвиватись відосередні націоналістичні тенденції, заскочив деяких теоретиків і політичних діячів і вони його ніяк не розуміли". Виглядає однак, що цей факт заскочив також самого Медведєва, чи інших російських дисидентів, що мислять так само як він.

Як згадано вище, автор незадоволений існуючою системою тоталітарної диктатури і він змагає до її зміни, він хоче привернути те, що він називає "соціалістичною демократією". Щоб цієї мети досягти, треба вести політичну боротьбу. Він пише: "Нереально було б думати, що можна перемогти неосталінізм, бюрократизм і догматизм без політичної боротьби". Методи цієї боротьби? Виключно легальні, в рамках, що їх дозволяє конституція СРСР — відповідає Медведев. При цьому, каже він, боротьбу має вести "народ", точніше, інтелігенція, як найбільш активна частина суспільності; вона має "тиснути" на верхівку партії, але, додає він, рівночасно треба ставити на тиск згори, себто з боку тих вождів КПРС, які самі бачать, що реформи потрібні. Словом тут йдеться про союз "верхів" і "низів", при чому вирішальну роль мають таки "верхи", себто ЦК КПРС.

Усвідомлюючи, що така стратегія і тактика має у світлі об'єктивного характеру верхівки КПРС і пасивності більшості інтелігенції, чимало елементів утопії, — Медведев відповідає, що іншого шляху він не бачить. Він навіть рискує ставити прогнозу, що такий порівняно довгий процес демократизації може вимагати "не менше десяти років". Головним засобом у стимулюванні процесу демократизації режиму автор уважає "правдиве слово". На фронт цієї боротьби Медведев кличе в першу чергу людей пера і слова, філософів, соціологів, істориків, які мають причинитися до зрушення в мисленні суспільства і провідної верстви.

Медведев свідомий, що поширення думок згаданих людей в умовах цензури страшенно утруднене. Тому замість друкованих

книжок, журналів, чи газет, він пропонує обмежитись до рукописів, чи машинописів і поширювати їх у колах приятелів та знайомих, а далі вживати живого слова. Він покликається на Платона, Евкліда, чи Плутарха, які навчали своїх сучасників, незалежно від того, що в тому часі не існувало ще типографічного станка.

Автор відкидає методи революційної боротьби не тільки тому, що він сам переконаний комуніст і в принципі вважає побудовану в СРСР соціальну і національно-політичну систему здорововою, але також тому, що інші, як легальні, засоби боротьби привели б, на його думку, до ще більшого росту сталінізму, що, як він каже, є сьогодні найбільшою небезпекою. З другого боку, реформа потрібна тому, що, на думку Медведєва, сучасне радянське суспільство нагадує велику будівлю, у якій постійно добудовують вищі поверхні, в час коли її фундаменти шораз глибше підгнивають. Звичайно, з такої діагнози можна б зробити висновок, що за усіми фізичними законами, така будівля неминуче одного дня розвалиться. Але сам автор такого висновку не робить.

### III

Книга Медведєва має особливе значення для українського читача. Думаємо, що з нею повинні познайомитися ширші кола української громади на еміграції, зокрема ті, які партicipують у громадському і політичному житті. Вона була б безперечно ще більше інтересна для читачів на Україні, якщо її вони могли б дістати в руки.

Важливість книги Медведєва в тому, що вона розкриває складність проблем, які стоять також перед українським народом і його політикою. Ця складність, чи радше величезні труднощі і перешкоди, випливають з того, що панівна в СРСР система тоталітарної диктатури безперечно сильна і дуже безоглядна, що рівночасно ширші маси поневолених народів далеко ще не готові до боротьби за власні інтереси, як також з того, що російська провідна верства (а її частину безперечно репрезентує Медведєв), далека ще до зрозуміння суті національної проблеми в СРСР, точніше, вона перебуває в чаді імперської "єдності".

Якщо йдеться про перше питання, значить про силу панівного режиму і пов'язані з цим труднощі визвольної боротьби, то усвідомлення того факту в політичних колах еміграції особливо потрібне. Діло в тому, що в нас ці складні проблеми дуже часто надзвичайно упрощують. В нашій політичній публіцистиці, зрештою також у щоденному громадському житті, а особливо в

92 численних деклараціях різних політичних центрів і організацій проблематика визволення українського народу зведена в основному до кількох постійно повторюваних гасел чи й фраз. Зрозуміло, що центральною метою визвольних змагань українського народу є і буде відновлення Української Народної Республіки, чи, взагалі утворення самостійної української держави. Зрозуміло також, що це може статися тільки в умовах упадку російської імперії. Але між тією метою, якою є державна самостійність народу, і сучасною дійсністю триває і, треба думати, триватиме ще чималий промежуток часу (може роки, може десятиріччя — хто може передбачити?), в якому наша нація мусить жити, точніше вижити, значить не дати себе зруїфікувати, засимілювати, переселити поза межі України, перемішати і зденаціоналізувати шляхом мішаних подруж, не втратити своєї духовності, культури, свого почуття національної відрізності від росіян, словом не перестати бути нацією, чи, ще виразніше, — бути справжньою, повноцінною нацією.

У такому пляні проблеми, що їх розглядає Медведев, дуже важливі зі становища української визвольної політики, її плянування, взагалі усього, що в існуючих умовах є на потребу українському народові і як за це боротися.

Ось питання можливостей еволюції режиму тоталітарної диктатури і, пов'язана з цим проблема еволюційних, чи революційних засобів боротьби. Я вже згадав, що погляди Медведєва в цих питаннях мають чимало познак утопійності, себто надії на нездійсніме. До речі, останньо Медведев попав з приводу тих пропозицій у конфлікт з іншими російськими дисидентами, зокрема з академіком Сахаровим і Солженицином. Вірний своєму поглядові, що реформи режиму мають приходити передусім згори, себто від самих правителів, Медведев каже, що для того, щоб вождів КПРС не дразнити і не давати аргументів в руки неосталіністів, треба відмовитися від таких вимог, як свобода еміграції з СРСР, чи взагалі від гострих засобів боротьби. Але діло в тому, що коли дослівно пристосувати рецепту автора, значить "не дразнити режиму", тоді важко надійтись на будь-яку "демократизацію", чи уступки влади взагалі.

Проте, на мою думку, слабість мислення Медведєва не в тому, що він взагалі надіється на внутрішні переміни в СРСР, але в тому, що від них він очікує надто багато, просто таке, чого вони ніяк дати не можуть. Медведев рахує на еволюцію комуністичної диктатури в соціалістичну демократію, — а це утопія. Бо в умовах демократії, коли б народам СРСР була дана свобода

висловити свою думку і рішати про те, хто ними має правити, для Брежнєва не було б місця. А таких брежневих є сьогодні в СРСР мільйони на різних щаблях партійної і державної драбини, отже мільйони людей, які усвідомлюють, що з приходом демократії, їм треба було б кінчати іхню кар'єру. Ясно що, до такого розвитку становища вони з усіх сил не допускатимуть. Ще лівадцять років тому писав один з найбільш видатних американських дослідників СРСР: "Тоталітарний режим добровільно не міняє свого поліційного характеру. Він вмирає, коли йому вирвуть владу з його рук". (Merle Fainsod, *How Russia is Ruled*, Cambridge, Mass., 1954).

Інша, натомість, справа — це переміни в режимі тоталітарної диктатури взагалі. Історія вчить, що навіть у таких системах зміни проходять. Власне свідченням того є Радянський Союз. Навіть сьогодні, коли є виразні показники неосталінізму, там заінновують явища і події, що про них і мріяти не можна було в 30-их, чи 40-их роках. Тоді немислимий був дисидентський рух, що його свідками ми є від принаймні десяти років, тоді постаті типу Чорновола, Мороза, Дзюби, чи Світличного, а навіть Солженицина, чи Сахарова канули в безвість, — і ніхто ніколи вже не дорахується, скільки великих письменників, літературних критиків, скільки справжніх чи потенційних академіків і геніяльних дослідників загинуло тоді в катівнях советських органів безпеки.

Звичайно, сьогодні не можна сказати, чи не вертаються тодішні часи. До речі, якщо йдеться про деякі аспекти національної політики КПРС, наприклад, про посилену русифікацію, перемішування населення і под., то сьогоднішні методи керівників імперії для нас небезпечніші, як навіть 30 чи 40 років тому. Але рівночасно багато причин, що їх тут аналізувати неможливо (наприклад страх самих вождів КПРС перед новим Сталіним, порівняно поширені зв'язки з зовнішнім світом, податливість громадян СРСР, головно молоді, на ідеї свободи, що приходять з Заходу, фермент серед сателітів і зростаючі сили національного опору серед не-російських народів), приводять до переконання, що теперішнє і майбутнє керівництво КПРС буде радше намагатись маневрувати між різними силами, то прикручуючи, то, часово, звільнюючи гайки. У свій час колишній президент США Джон Кеннеді сказав, що "ті, які не допускають до мирної еволюції, роблять насильну революцію неминучо". (За газетою *Нью Йорк Таймс* з 11 лютого 1972). Можна думати, що цю лекцію запам'ятала також Москва. Недаром, наприклад, у грудні 1970 р. вона відмовилася дати тодішньому керівникові

- 94 польської компартії Гомулці допомогу для здушення робітничих страйків у Гданську і Щецині, і доручила поступитись робітникам, оправдано побоюючись, що хто знає, яке полум'я може з таких страйків спалахнути.

Питання того, чи в СРСР прийде до повернення масового терору сталінського типу, або чи панівна диктатура втримуватисяє далі в межах післясталінських двох десятиріч, має не тільки академічне значення. Це питання можливостей і форм боротьби нашого народу, точніше його самооборони і перетривання сучасного лихоліття. Тільки в умовах, що заіснували в Радянському Союзі після смерті Сталіна, могли народитись у нас шестидесятники, а відтак громадські і політичні діячі, що стали символами боротьби нашого народу останнього десятиріччя. Ще сьогодні, точніше від років ми є свідками величного двобою між, з одного боку, вождями КПРС, що розпоряджають мільйоновими арміями війська, танками, літаками, атомовою зброєю, кадрами КГБ, вислужниками і донощиками, і, з другого боку, одним російським письменником і одним російським академіком, — й остаточний результат того двобою далеко ще не відомий. На всякий раз він не закінчується навіть ув'язненням, чи прогнанням з СРСР Солженіцина\* і Сахарова, так само, як зовсім не закінчився бій між Україною і Москвою тим, що ув'язнили Мороза, Чорновола, Світличного, Шухевича, Караванського, Калинця, Стуса, Сверстюка, або тим, що здемобілізували Дзюбу. Бій триватиме далі, і вирішальне значення для нього матимуть розміри терору, що їх застосовуватиме комуністична влада у відношенні до своїх громадян. У такому пляні "еволюція" режиму диктатури, про яку говорить Медведєв, чи часова перевага в керівних колах КПРС більше реакційних, неосталінських елементів, чи, знову елементів, які він називає "поступовими", серйозно впливатиме на можливості боротьби за громадянські свободи в цілому СРСР, а тим самим і на перспективи визвольної боротьби українського народу.

Правда, інші російські дисиденти, наприклад, Д. Панін на сторінках паризької газети *Русская Мысль* за 6 грудня 1973, оспорюють взагалі гіпотезу Медведєва про існування т. зв. лібералів і сталіністів в ЦК КПРС. Вони кажуть, що поширювання таких поглядів дуже на руку Брежнєву, бо ставить його в позицію людини, якій, мовляв, треба поступатись, бо інакше прийдуть до влади більше реакційні кола, а в той же час усі вони сталіністи і надіятись від них уступок зовсім наївно. Така критика на адресу Медведєва має багато логіки. Проте правда

\*Стаття була написана перед виселенням Солженіцина з СРСР Рел.

знаходиться мабуть по середині. Ясно, що як сказано, усі вожді КПРС і мільйони їхніх співробітників хочуть зберегти існуючу систему, але методи їхні можуть бути різні. Історія вчить, що навіть у керівництві гітлерівської партії були різні погляди щодо того, якими засобами поневолювати український чи інші народи Сходу Європи. З подібними течіями треба рахуватися в сучасному керівництві КПРС, і їхні методи правління зовсім не байдужі для України, чи інших народів. Вони, з природи речі, будуть впливати на характер і форми визвольної боротьби.

Висновок з того такий, що, хоч гасло революції і розвалу імперії як шлях до самостійності України наскрізь раціональне, проте відповіді на питання, як же бути народові до часу, коли утворяться умови для революції і якими засобами її прихід підготувати, воно не дає. Бо революції приходять раз на десятиріччя, або й рідше, а в міжчасі народ мусить жити й боротися. Угорська революція в 1956 році, подібно як спроба Чехо-Словаччини звільнитись від контролі Москви в 1968 році, не вдались, але народи обох держав мусили виробити філософію інших форм опору, що дозволить їм перетривати. І не тільки перетривати. У сучасному становищі на рідних землях йдеться про оборону елементарних прав українського народу, про його рідну мову, культуру, традицію, врешті про його історичну територію, отже усе, що як вище сказано, зумовляє саме існування повноцінної нації, вкінці про створення передумов для вирішальної боротьби за визволення.

Ця проблема має ще інший аспект. В 1971 році Лешек Колаковський висловив на сторінках паризької *Культури* (ч. 6) такий погляд: "Думкою, що сучасна форма соціалізму є така непорушна, що її можна знищити тільки одноразовим ударом, що отже жодні частинні зміни по-суті не є змінами у суспільному сенсі, такою думкою можна легко оправдати опортунізм і всяке свинство... Принципу, що, мовляв, системи не вдасться реформувати, можна легко ужити для розгрішення всякого боягутства, пасивності, співпраці зі злом".

Не треба хіба пояснювати, що українцям, з огляду на нашу національну вдачу ("встоялись не було сили", "моя хата скраю", "не тратьте куме сили") — така філософія дуже близька. Інакше важко було б зрозуміти, чому так швидко після погромів минулих двох років, на сцену українського життя в УРСР, вийшло не тільки так багато креатур, що, на кивок з Москви, лають усе, що було досягнене народом за останнє десятиріччя, але й армія пристосованців, яка не допускає й думки про будь-яку боротьбу.

- 96 А втім треба пам'ятати, що новий період в нашій найновішій історії створили люди типу Симоненка, Чорновола, Мороза, Караванського, чи Дзюби не тільки тому, що вони мали громадську мужність виступити в обороні національної гідності, але також тому, що вони зрозуміли, що навіть в контролюваній тоталітарною диктатурою дійсності, можна дати народові проекцію і перспективу боротьби та вказати їй безпосередні цілі і форми.

Звідси висновок, що на сучасному, новому етапі, який слідує після репресій 1972 і 1973 років, перспективи українського народу залежатимуть від того, чи знайдуться на батьківщині люди, які, в теперішніх, ще більше звужених апаратом терору, умовах, знайдуть мужність і форми боротьби за народні інтереси. Пасивно чекати на революцію і не вести боротьби, — було б втечею від дійсності, а визнати, що в сучасній дійсності немає можливостей опору — було б капітуляцією перед ворогом. Не забуваймо, що найбільші за весь час більшовицького панування жертви мала наша нація в 1930-их роках, коли виглядало, що її воля самооборони була тотально спаралізована.

У своїй новій книзі про радянські концентраційні табори Солженіцин ставить реторичне питання: Що було б, коли б під час масових арештів і розстрілів людей в 30-их роках, громадяни СРСР не сиділи, трясучись від страху, у своїх кватирах і чекаючи стукоту у двері, але організували б у кожному домі групи самооборони, озброївшись в сокири, ножі і долота? Чи і тоді, каже він, органи КГБ відважилися б масово арештовувати людей? Солженіцин відповіді не дає, але кожному ясно, що масового опору населення органи безпеки зламати не могли б.

Сьогодні на українських землях становище інше, але небезпеки, що грозять нації, — не менш серйозні. Рівночасно однак також сьогодні існують умови для того, щоб у ширшому, солідарному фронті, українські патріоти могли ім протиставитись.

# ПОРТИ АРХІПЕЛАГУ (I)

РОЗДІЛ З КНИЖКИ *АРХІПЕЛАГ ГУЛАГ*

*Олександр Солженіцин*

Розгорніть на великому столі простору мапу нашої Батьківщини. Поставте масні чорні крапки на всіх обласних містах, на всіх залізничних вузлах, на всіх перевальних пунктах, де кінчаються рейки і починається ріка або повертає ріка й починається піша стежка. Що це? вся мапа засиджена заразними мухами? Оце ж у вас і вийшла величава мапа портів Архіпелагу.

Це, правда, не ті феєричні порти, куди принаджуває нас Олександр Грін, де п'ять ром у тавернах і залищаються до красунь. І ще не буде тут — теплого блакитного моря (води для купання тут — літр на особу, а щоб зручніше митися — чотири літри на чотирьох в один таз, і відразу мийтеся!). Але всієї іншої портової романтики — бруду, паразитів, лайки, баламутства, багатомовності і бійок — тут з верхом.

Мало який зек не побував на трьох-п'ятьох пересилках, багато хто пам'ятає їх з десяток, а сини ГУЛагу налічать без труду й півсотні. Тільки переплутуються вони в пам'яті всім своїм подібним: неграмотним конвоєм; непутящими викликами за *справами*; довгим чеканням під палючим сонцем або під осінньою мжичкою; ще довшим *шмоном*\* з роздяганням; неохайним стрижінням; холодними слизыкими лазнями; смердючими вбиральнями; смердючими коридорами; завжди тісними, задушливими, майже завжди темними й вогкими камерами; теплотою людського м'яса з обох боків коло тебе на підлозі чи на нарах; бильцями в головах, збитими з дощок; сирим, майже пливким хлібом; баландою, звареною наче б з силосу.

А в кого пам'ять чітка і відливає спогади один від одного

\*Шмон — обшук. (Скрізь позначені зірочками — примітки перекладача. Авторські примітки позначені числами).

98 окремо, — тому тепер і по країні їздити не треба, вся географія добре уклалася в нього за пересилками. Новосибірськ? Знаю, був. Міцні такі бараки, рублені з товстих колод. Іркутськ? Це де вікна кілька разів цеглою закладали, видно, які при царі були, і кожну кладку окремо, і які продухвини лишилися. Вологда? Так, стара будівля з вежами. У биральні одна над одною, а дерев'яні перекриття гнилі, і з верхніх так і тече на нижніх. Усмань? А як же. Вошива, вонюча тюряга, будова стародавня з склепіннями. А її ж набивають так, що коли на етап почнуть виводити — не повіриш, де вони тут усі містилися, хвіст на півміста.

Такого знавця ви не ображайте, не скажіть йому, що знаєте, мовляв, місто без пересильної тюрми. Він вам точно доведе, що міст таких немає, і його буде правда. Сальськ? Так там в КПЗ\* пересильних тримають, спільно з тими, що під слідством. І в кожному райцентрі — так, чим не пересилка? У Соль-Ілецьку? Є пересилка! У Рибинську? А тюрма ч. 2, колишній монастир? Ох, спокійна, двори мощені, порожні, старі плити в моху, у лазні цебрики дерев'яні, чисті. У Читі? Тюрма ч. 1. У Наушках? Там не тюрма, але табір пересильний, те саме. У Торжку? А на горі, у монастирі теж.

Та зрозумій ти, чоловіче добрий, не може бути міста без пересилки! Таж суди працюють усюди! А в табір як їх везти — в повітрі?

Звичайно, пересилка пересилці не рівня. Але яка ліпша, яка гірша — годі дійти згоди. Зберуться три-чотири зеки, і кожен хвалить обов'язково "свою".

— Та хоч Івановська не яка вже й славна пересилка, а розпитайся тих, хто там сидів зимою з 37 на 38. Тюрму *не опалювали* — і не те що не мерзли, а на верхніх нарах лежали роздягнені. Видавлювали всі скла у вікнах, щоб не задихнутися. У 21 камері, замість належних двадцяти чоловіків, сиділо *триста двадцять три!* Під нарами стояла вода, і настелені були дошки по воді, на цих дошках і лежали. А з вибитих вікон саме туди морозом і тягне. Взагалі там, під нарами, була полярна ніч: ще ж світла ніякого, геть усе світло загородили, хто на нарах лежав і хто між нарами стояв. Проходом до параші пройти не можна було, лазили краями нар. Харч не людям давали, а на десятку. Як хтось з десятки помер — його засунуть під нари і тримають там, аж поки смердить. І на нього одержують норму. І все це ще можна б терпіти, так вертухів\*\* як скіпидаром підмазали — і з

\*КПЗ — комната предварительного заключения (кімнага попереднього ув'язнення).

\*\* Вертухай — корилорний наглядач у тюрмі.

камери в камеру так і ганяли, так і ганяли. Ледве вмостишся — "Падіом! Переходь у другу камеру!" І знову місце хапай. А чому там склалося таке перевантаження — три місяці в лазню не водили, розвели вошай, од вошай — язви на ногах і тиф. А з-за тифу наклали карантену, і етапів чотири місяці не відправляли.

— Так це ж, хлоп'ята, не в Іванівській справа, а справа в році. У 37-38, звичайно, не те що зеки, каміння пересильне стогнало. Іркутська теж — не якась там особлива пересилка, а в 38 лікарі не насмілювалися і в камеру заглянути, лише по коридору йдуть, а вертухай кричить у двері: "Котрі без пам'яті — виход!"

— У 37, хлоп'ята, усе це сунуло через Сибір на Колиму й упиралося в Охотське море та у Владивосток. На Колиму пароплави спромогалися тільки тридцять тисяч на місяць відвозити — а з Москви гнали й гнали, не зважаючи на це. Ну, зібралися сто тисяч, зрозумів?

— А хто рахував?

— Кому треба, ті рахували.

— Якщо владивостоцька транзитка, то в лютому 37 там було не більше сорока тисяч.

— Та по кілька місяців там загрузали. Блошиці по нарах ішли, як сарана! Води — півпитуна на день: нема її, возити ні кому! Ціла зона була корейців — всі на дезинтерію вимерли, всі! З нашої зони кожного ранку по сто чоловіка виносили. Будували морг — так запрягалися зеки у вози і так камінь возили. Сьогодні ти везеш, завтра тебе туди ж таки. А восени навалився сипнячок теж. То і в нас так: мертвих не віддаємо, поки не завоняється — пайку на нього одержуємо. Ліків — ніяких. На зону лізemo — дай ліків! — а з вишок стрілянина. Потім зібрали тифозних в окремий барак. Не всіх туди носити встигали, але й звідти мало хто виходив. Нари там — двоповерхові, так з других нар він же в гарячці не може до вітру злізти — на нижніх ллє! Тисячі півтори там лежало. А санітарами — блатарі, у мертвих зуби золоті рвали. Та вони й у живих не стіснялися...

— Та що ви все ваш тридцять сьомий та тридцять сьомий? А сорок дев'ятої у бухті Ваніно, у п'ятій зоні — не хочете? Тридцять п'ять тисяч! І — кілька місяців! — знову ж на Колиму не впорувалися. Та кожної ночі з барака в барак, із зони в зону чомусь переганяли. Як у фашистів: свист! крик! — "виходь без останнього!" І все біgom! Тільки біgom! За хлібом сотню гонять — біgom! за баландою — біgom! Посуду не було жодного! Баланду у шо хочеш бери — у полу, в долоні! Воду цистернами

100 привозили, а розливати нема в що, так струмом поливали, хто рот підставить — твоя. Почали битися коло цистерн — з вишкі вогонь! Ну, чисто як у фашистів. Приїхав генерал-майор Дерев'янко, Начальник УСВИТЛ-а,<sup>1</sup> вийшов до нього перед натовпом військовий літун, розірвав на собі гімнастюорку: "У мене сім бойових орденів! Хто дав право стріляти на зону?" Дерев'янко каже: "Стріляли і будемо стріляти, доки ви поводитися не навчитеся".<sup>2</sup>

Ні, хлоп'ята, усе це — не пересилки. Візьмімо не який особливий рік, візьмімо 47, — а на Кіровській запихали людей у камеру два вертухи чобітми, і тільки так могли двері зачинити. На триповерхових нарах у вересні (а Вятка — не на Чорному морі), усі сиділи голі від спеки — тому *сиділи*, що лежати місяця не було: один ряд сидів у головах, один у ногах. А в проході на підлозі — у два ряди сиділи, а між ними стояли, потім мінялися. Торби тримали в руках або на колінах, покласти нема куди. Тільки блатні на своїх законних місцях, другі нари при вікні, лежали просторо. Блошиць було стільки, що кусали вдень, пікірували просто зі стелі. І отак тиждень терпіли і місяць.

Хочеться і мені втрутитися, розповісти про Червону Пресню не в серпні 45,<sup>3</sup> а в літо Перемоги, та соромлюся: у нас усе таки на ніч ноги якось простягали, і блошиці були помірні, а всю ніч при яскравих лямпах, від спеки голих і спотілих, мухи кусали — так це ж не в рапахубу, і хизуватися соромно. Обливалися ми потом від кожного руху, після їжі просто лилося. У камері, небагато більшій від середньої житлової кімнати, містилося сто осіб, стиснуті були, ступити на підлогу ногою теж не можна. А двоє маленьких віконець були загороженні намордниками з листової бляхи, це на південний бік, вони не те що не давали руху повітря, а від сонця розжарювалися і в камеру пашіли спекою.

Як пересилки всі безтолкові, так і розмова про пересилки безтолкова, так і цей розділ, напевно, вийде: не знаєш, за що найперше вхопитися, про котру оповідати, про що насамперед.

<sup>1</sup> УСВИТЛ — Управление Северо-Восточных Исправительно-трудовых Лагерей (Управління Північно-східніх Виправно-трудових Таборів, тобто колимських).

<sup>2</sup> Гей, "Трибунале Воєнних Злочинів" Берtrandan Rassela! Як же це ви, як же це ви матеріяльчики не берете? Либонь вам не пасус?

<sup>3</sup> Цю пересилку із знаменитим революційним ім'ям москвини знають мало, екскурсій туди немає, та які там екскурсії, коли вона *працює*. А близько ж і подивитися, нікуди не їхати! — від Новохорошевського шосе по кружній заїзді палицею кинути.

Нестерпно людині, невигідно й ГУЛагові, — а от же осідають люди на місяці. І робиться пересилка сutoю фабрикою: пайки хліба несуть навалом на будівельних носилах, на яких цеглу носять. І баланду, що парує, несуть у шостивідерних дерев'яних бочках, прохопивши вушка ломом.

Напруженіша й одвертіша від багатьох була Котласька пересилка. Напруженіша тому, що вона відкривала шляхи на весь європейський російський північний схід, одвертіша тому, що це було вже глибинно в Архіпелазі, і нема перед ким критися. Це була просто дільниця землі, поділена загородами на клітки, і клітки всі замкнені. Хоч тут уже густо селили мужиків, коли засилиали в 30 (треба думати, що даху над ними не бувало, тільки тепер нема кому розповісти), однак і в 38 далеко не всі містилися в тендітних одноповерхових бараках з обаполів, критих... брезентом. Під осіннім мокрим снігом і в заморозки люди жили тут просто проти неба на землі. Правда, їм не давали дубіти непорушно, їх весь час рахували, байдорили перевірками (бувало там 20 тисяч чоловіка одночасно) або несподіваними нічними обшуками. — Пізніше в цих клітках розставляли шатра, в інших зводили зруби — висотою на два поверхи, але щоб розумно здешевити будівництво — міжповерхових перекрить не клали, а відразу громадили шостиповерхові нари з вертикальними драбинками по бортах, по яких доходяги й мусіли бути дряпатися, як матроси (устаткування більш відповідне для корабля, ніж для порту). — Узимку 1944-45 року, коли всі були під дахом, містилося тільки сім з половиною тисяч, з них помирало на день — п'ятдесят чоловіка, і носила, що носили в морг, не відпочивали ніколи. (Заперечать, що це цілком стерпно, смертність менше відсотка на день, і при такому стані людина може витягнути до п'яти місяців. Так, але й головна косовиця — тaborова праця, також ще не починалася. Ця втрата на дві третини відсотка на день становить чисту усушку, і не на кожному овочевому складі її дозволять).

Чим глибше туди, в Архіпелаг, тим разючіше бетонові порти перетворюються на пристані на паях.

*Карабас*, тaborову пересилку під Карагандою, ім'я якої стало прозивним, за кілька літ пройшло півмільйона людей (Юрій Карбе був там у 1942 році зареєстрований уже в 433 тисячі). Пересилка складалася з глиняних низьких бараків з земляною підлогою. Щоденна розвага полягала в тому, що всіх виганяли з речами надвір, і малярі білили підлогу і навіть

102 малювали на ній килимки, а увечорі зеки лягали і боками своїми стирали і білення й килимки.<sup>4</sup>

Княж-Погостський пересильний пункт ( $63^{\circ}$  північної широти) склався з куренів, утверджених на болоті! Каркас із жердин охоплювано драним брезентовим наметом, що не досягав землі. Всередині куреня були подвійні нари, з жердин таки (погано відчищених від суччя), у проході — наслано жердок. Через поміст удень хлюпало рідке багно, уночі воно замерзало. У різних місцях зони переходи теж ішли по хитких гнуших жердочках, і люди, незgrabні від слабости, тут і там валилися в воду й мокречу. У 38 році в Княж-Погості годували весь час тим самим: затирухою з круп'яної січки і риб'ячих кісток. Це було зручне, бо мисок, горнят і ложок не було на пересильному пункті, а в самих арештантів і поготів. Їх підгонили десятками до котла і клали затируху черпаками в кашкети, в шапки, в полі одежі.

А на пересильному пункті Вогвоздіно (за кілька кілометрів від Усть-Вімі), де сиділо одночасно п'ять тисяч людей (хто знав Вогвоздіно до цього рядка? скільки таких невідомих пересилок? а помножте їх на п'ять тисяч!) — у Вогвоздіно варили рідке, а мисок теж не було, однаке викрутися (чого не подолає наша кмітливість!) — баланду видавали в лазняних цебриках на десять чоловіка відразу, даючи їм змогу съорбати навипередки.<sup>5</sup>

Правда, у Вогвоздіно більше року ніхто не сидів. (З рік — бувало, якщо доходяга і всі тaborи від нього відмовляються).

Фантазія літераторів убога перед тубільним буттям Архіпелагу. Коли хочуть написати про тюрму з найбільшим докором, найчорніше — то колють очі завжди *парашею*. Параша! — це стало в літературі символом приниження, смороду. О, легковажні! Та хіба параша — зло для арештантів? Це наймилосердніша вигадка тюремників. Весь жах і починається з тієї міті, коли параші в камері *нема*.

У 37 році по деяких сибірських тюрмах *не було параш*, їх не вистачало! Їх не виготовили наперед стільки, сибірська промисловість не встигала за шириною тюремного вилову. Для новостворених камер не знайшлося парашних бачків на складах. У камерах же старих були параші, але — стародавні, маленькі, і

<sup>4</sup> Карабас з усіх пересилок найдостойніший був стати музеєм, але, яка шкода, уже не існує: на його місці — завод залізо-бетонних виробів.

<sup>5</sup> Галино Серебрякова! Борисе Дьяков! Алдан-Семёнов! Ви не съорбали з лазняного цебрика вдесятью? Розуміється, і в ту мить ви не знижувалися б до "тваринних потреб" Івана Денисовича? І в стовпиши над лазняним цебриком ви думали б тільки про рідну партію?

тепер довелося їх розсудливо винести, бо для нового поповнення вони стали як нішо. Так, якщо Мінусінська тюрма була здавна побудована на 500 осіб (Володимир Ілліч не побував у ній, він їхав вільно), а тепер у неї вмістили 10 тисяч, то значить — і кожна параша мусіла збільшитися у 20 разів! Але вона не збільшилася...

Наші російські пера пишуть згрубша, у нас пережито громадища, а не описано й не названо майже нічого, але для західніх авторів з їх розгляданням через сочку клітинки буття, з перебовтуванням аптечного каламарчика в снопі проєктора — це ж епопея, це ще десять томів "Шукання втраченого часу": оповісти про сум'яття людського духу, коли в камері двадцятикратне переповнення, а параші немає, а до вітру водять на добу раз! Звичайно, тут багато фактури, ім не відомої: вони не знайдуть виходу мочитися в брезентову кобку і зовсім уже не зрозуміють поради сусіда мочитися в чобіт! — а тим часом це — порада багатодосвідченої мудrosti, і ніяк не означає псуття чобота, і не зводить чобіт до відра. Це значить: чобіт треба зняти, перевернути, тепер загорнути халіву назовні — і от утворюється кругло-жолобчаста, така бажана місткість! Але зате скількома психологічними звивинами західні автори збагатили б свою літературу (без усякого ризика банально повторити прославлених майстрів) якби тільки знали розпорядок тієї ж таки Мінусінської тюрми: для одержання харчу видана одна миска на чотирьох, а води до пиття наливають горня для людини на день (горнята €). І ось один з чотирьох спромігся використати спільну миску для полегшення внутрішнього тиску, а перед обідом відмовляється віддати свій запас води на миття цієї миски! Який конфлікт! Яка сутичка чотирьох характерів! Які нюанси! (І я не жартую. Отак і оголюється дно людини. Тільки російському перу не охота це описувати, і російському окові ніколи це читати. Я не жартую, бо тільки лікарі скажуть, як місяці в такій камері нишать здоров'я людини, хоча б її навіть і не розстріляли при Єжові і реабілітували при Хрущову)

Ну от, а ми мріяли відпочити й випростатися в порту! Кілька діб затиснені й зкорчені в купе століпина — як ми мріяли про пересилку! Шо тут ми потягнемося, випростаємося. Шо тут ми досхочу поп'ємо і водички й кип'ячу. Шо тут не змусять нас викуповувати у конвою свою ж пайку своїми речами. Шо тут нас нагодують гарячою стравою. І, нарешті, що в лазеньку поведуть, ми обіллемося гаряченьким, перестанемо чухатися. І в воронку нам боки оббивало, кидало від борта до борта, і кри-

104 чали на нас "Взяц-ца під руки!", "Взяц-ца за п'ятки!", а ми бадьорилися: нічого-нічого, скоро на пересилку! а вже там...

А тут як щось і здійсниться до нашої мрії, так однаково чимось загиджене.

Що чекає нас у лазні? Цього ніколи не відгадаєш. Рантом стригти наголо жінок (Червона Пресня, 1950 рік, листопад). Або нас, череду голих чоловіків, пускають під стрижіння самим перукаркам. У вологодській парні опасиста тьотя Мотя кричить: "Становись, мужики!" і всю лаву вкриває з рури парою. А іркутська пересилка сперечаеться: природі більше відповідає, щоб уся обслуга в лазні була чоловіча, і жінкам між ногами щоб промазував санітарним квачем — мужик. Або на новосибірській пересилці зимио в холодному помешканні для намилювання з кранів іде сама тільки холодна вода; арештанті зважуються вимагати начальство; приходить капітан, підставляє, не гидуючи, руку під кран: "А я кажу, що вода — гаряча, зрозуміло?" Уже надокучило оповідати, що бувають лазні й зовсім без води; що в просмажувальці згоряють речі; що після лазні примушують бігти босоніж і голяком по снігу за речами (контррозвідка 2 Білоруського фронту в Бродницях, 1945).

З перших таких кроків у пересилці ти помічаєш, що тут тобою будуть володіти не наглядачі, не погони й мундири, які все таки якось та тримаються якогось писаного закону. Тут володіють вами — *придурки* пересилки. Тут похмурий лазебник, котрий прийде за вашим етапом: "Ну, пішли митися, панове фашисти!"; і той нарядчик з фанерною дощечкою, який очима по нашій лаві пасе й підгонить; і той виголений, але з чубчиком *вихователь*, який газеткою скрученуо себе по нозі поляпuse, а сам кидає оком на ваші мішки; і ще інші, не відомі вам пересилочні придурки, які рентгеновськими очишами так і прошивають ваші валізи, — до чого ж вони один на одного подібні! і де ви вже всіх їх бачили на вашому короткому етапному шляху? — не таких чистеньких, не таких повмиваних, але такої ж худоби мордатої з безжалісним вискалом зубів?

Ага-а! Та це ж знову *блатні!* Це ж знову оспівані утьосовські *вуркагани!* Це ж знову Жен'ка Жоголь, Серьога-Звєр' і Дімка-Кішкеня, лише що вони вже не за гратаами, повмивалися, одяглися в довірених від держави осіб і з *понтом*<sup>6</sup> пильнують дисципліни — уже нашої. Як удивлятися в ці морди з уявою, то можна навіть уявити, що вони — від російського нашого кореня, колись були сільськими хлоп'ятами, і батьки їх звалися Кли-

<sup>6</sup> "З понтом" — з дуже важливим (але фальшивим) виглядом.

мами, Прохорами, Гуріями, і вони будовою навіть на нас 105 подібні: дві ніздрі, дві райдужні обводочки в очах, рожевий язик, щоб заковтувати їжу і вимовляти деякі російські звуки, тільки укладані в зовсім нові слова.

Кожен начальник пересилки домікується до цього: за всі штатні роботи платню можна виплачувати родичам, що сидять дома, або ділити між тюремним начальством. А з *соціально-близьких* — тільки свисни, скільки хочеш охочих виконувати цю роботу за те тільки, що вони на пересилці *зачаляться*, не пойдуть у шахти, на рудні, в тайгу. Усі ці нарядчики, писарі, бухгалтери, вихователі, лазебники, перукарі, комірники, кухарі, посудомії, пралі, кравці до латання білизни — це вічно-пересильні, вони одержують тюремну пайку і числяться в камерах, решту вареного й смаженого вони й без начальства виловлять зі спільногого котла чи з *сидорів* пересиланих зеків. Всі ці пересилочні придурки не без підстав уважають, що ні в якому таборі їм не буде ліпше. Ми приходимо до них ще не домашні, і вони з насолодою шиють нас у дурні. Вони нас тут і обшукоють, замість наглядачів, а перед обшуком пропонують здавати гроши на збереження, і серйозно пишуть якийсь там список — і тільки ми й бачили цей список разом з грошенятами! "Ми гроші здавали!" "Кому?" — дивується прийшлий офіцер. "Та ось тут був якийсь!" "Хто ж саме?" Придурки не бачили... "Пошо ж ви йому здавали?" "Ми думали..." "Індик думав! Менше думати треба!" Все. — Вони пропонують нам залишити речі в прилазнику: "Ta ніхто у вас не візьме! кому вони потрібні!" Ми залишаємо, таж у лазню й не понесеш. Вернулися: джемперів нема, рукавиць хутряних нема. "А який джемпер був?" "Сіренський..." "Ну, значить, митися пішов!" — Вони й *чесно* беруть у нас речі: за те, щоб валізу взяти в каптюрку на схорону; за те, щоб нас упхнути в камеру без блатних; за те, щоб скоріше відправити на етап; за те, щоб довше не відправляти. Вони тільки не грабують нас одверто.

— "Так це ж не блатні! — роз'яснюють нам знавці серед нас. — Це — *суки*,\* що служити пішли. Це — вороги *чесних злодіїв*. А чесні злодії — ті в камерах сидять. Але до нашого кролячого розуміння це якось то тugo доходить. Звички ті самі, татуювання те саме. Може, вони й вороги *тих*, так і нам же вони не друзі, он що..."

А тим часом посадили нас на подвір'ї під самі вікна камер. На вікнах намордники, не заглянеш, але звідти хрипко-добро-

\* Суки — ті з блатних, що зрадили злодійський закон і пішли на службу до тюремного начальства.

- 106 зичливо нам радять: "Мужички! Тут порядок такий: відбирають на шмоні все сипке — чай, тютюн. У кого є — шмагайте сюди, нам у вікно, ми потім віддамо". Що ми знаємо? Ми ж фраєри й крілики. Може, і правда — відбирають чай і тютюн. Ми ж читали у великий літературі про загальну арештантську солідарність, в'язень не може обдуруювати в'язня! Звертаються симпатично — "мужички!" І ми *шмагаємо* їм капшуки з тютюном. Чисто-породні злодії хапають — і сміються з нас: "Ex, фашисти-дурники!"

Ось якими гаслами, хоч і не повішеними на стінах, зустрічає нас пересилка: "Правди тут не шукай!" "Усе, що маєш, — доведеться віддати!" Усе доведеться віддати! — це повторюють тобі і наглядачі, і конвоїри, і блатарі. Ти пригноблений своїм непосильним строком, ти думаєш, як тобі віддихнути, а всі навколо тебе думають, як тебе пограбувати. Усе складається так, щоб погнобити політичного, і без того пригнобленого й покинутого. "Усе доведеться віддати..." — безнадійно хитає головою наглядач на Горьківській пересилці, і Акс Бернштейн з полегшенням віддає йому командирську шинелю — не просто так, а за дві цибулини. Пошо ж нарікати на блатних, коли всіх наглядачів на Червоній Пресні ти бачиш у хромових чоботях, яких їм ніхто не видавав? Це все *куроčили* по камерах блатні, а потім *штовхали* наглядачам. Пошо ж нарікати на блатних, коли *вихователь КВЧ*<sup>7</sup> — блатний і пише *характеристики* на політичних (Кемперпункти)? Чи в Ростовській пересилці шукати управи на блатних, коли це їх споконвічний рідний курінь?

Кажуть, у 1942 році на Горьковській пересилці арештант-офіцери (Гаврилов, воєнтехнік Щебетін та ін.) все таки підвелися, били злодії і змусили їх посмирнішати. Але це завжди сприймається як легенда: чи в одній лише камері посмирнішати? чи надовго посмирнішати? а куди ж дивилися блакитні кашкети, що чужі б'ють близьких? Коли ж оповідають, що на Котлаській пересилці у 40 році кримінальні у черзі біля ларка виривали гроші з рук політичних і ті почали їх бити так, що годі було зупинити, і тоді на оборону блатних увійшла в зону охорона з кулеметами, — у цьому вже не будеш сумніватися, це — як уліте!

Нерозумні родичі! — вони там метушаться на волі, гроші позичають (бо таких грошей дома не було) і шлють тобі якісь речі, шлють продукти — остання лепта вдови, але — дар отрує-

<sup>7</sup> КВЧ — Культурно-виховна частина. Частина, відділ таборової адміністрації.

ний, через те що з голодного, зате вільного він робить тебе неспокійним і боязким, він позбавляє тебе того просвітлення, що почалося, тієї стигліючої твердости, що одні тільки й потрібні перед спуском у безодню. О, мудра притча про верблюда і вушко голки! У небесне царство звільненого духу не дають тобі пройти ці речі. І в інших, з ким привіз тебе воронок, ти бачиш ті ж мішки. "Куток сволоти" — уже у воронку бурчали на нас блатні, але їх було двоє, а нас півсотні, і вони покищо не чіпали. А тепер нас другу добу тримають на пресненському *вокзалі*, на брудній підлозі, з підібганими від тісноти ногами, однак ніхто з нас не спостерігає життя, а всі клопочуться, як здати на скорону валізи. Хоч здати на скорону вважається нашим правом, але піддаються нарядчики тільки тому, що тюрма — московська, і ми ще не всі втратили московський вигляд.

(Закінчення буде)

## Міжнародна хроніка

*P. K.*

■ 10 лютого 1974 американська соціал-демократична партія помістила односторінкове платне оголошення в газеті *Нью-Йорк Таймс* з нагоди вручення академікові А. Сахарову нагороди ім. Нормана Томаса — за його заходи на захист миру у світі. В оголошенні надрукований текст листа Сахарова до соціал-демократів з подякою за нагороду. В листі він м. ін. висловив також вимогу до уряду СРСР звільнити політичних в'язнів, в тому числі Валентина Мороза і Леоніда Плюща.

■ Американська газета *Стар Леджер* з Ньюарку надрукувала 11 лютого ц. р. повідомлення французької агенції Франспрес про появу есею Михайла Осадчого *Більмо* французькою мовою. В дописі подано короткі уривки з твору і біографію автора, який сьогодні перебуває в радянському концтаборі.

■ В останніх місяцях появилися у трьох публікаціях лівого напряму статті на українську тему. Місячник *Міжнародний соціалізм*, який виходить в Англії, надрукував в числі за грудень 1973 статтю п. н. "Суди і фермент в СРСР", у якій описує арешти на Україні і загальну ситуацію в Радянському Союзі. Американська газета троцькістського напряму *Воркерс вангард* надрукувала 10 жовтня м. р. довшу статтю п. н. "Сіонізм і націоналізм в Росії Брежнєва", в якій аналізується національне питання в СРСР з наголосом на українську проблематику. Автори статті заявляють, що їхня група обстоює вимогу самовизначення неросійських народів СРСР. *Інтерконтинентал прес*, тижневик найбільшої троцькістської групи в США, повідомив про протестний лист українських жінок з Мордовського концтабору до Об'єднаних Націй. 24 січня ц. р. у відповідь на кампанію лівих груп в обороні українських в'язнів, американська компартія надрукувала довшу статтю проти троцькістів у своїй газеті *Дейлі ворлд*. Стаття натавровує їх за виступи в обороні Чорновола, Плюща, Світличного і Сверстюка, — які, на думку американської компартії — є ворогами соціалістичної демократії.

Китайська пресова агенція *Шинва* з 18 січня ц. р. поширила комунікат "Неспокій у світі — ситуація прекрасна". Подавши прогнозу на 1974 рік, вона дає таку характеристику національного питання в СРСР: "Люди різних національностей Радянського Союзу пішли на страйки, демонстрації, бунтувалися і в різний спосіб виявляли своє незаловлення ревізіоністичним, соціал-фашистівським режимом. Тисячі були запроторені в "божевільні", концтабори і в тюрми. Але чим більше жорстокі репресії, тим сильніший резистанс".

*Нью-Йорк Таймс* повідомив 3 лютого ц. р. про протест ченців Покайївської лаври з приводу заходів режиму перетворити Лавру в музей атеїзму. Лист, датований 25 вересня 1973 був висланий на адресу Владимира Куроєдова, голови Ради для релігійних справ.

У своєму черговому комунікаті за 13 лютого ц. р. Центр французько-українських студій у Парижі інформує за Пресовою службою ЗП УГВР м. ін. про суд над Василем Лісовим і Євгеном Пронюком, а також над Зоряном Попадюком та про перевезення Івана Світличного до табору в Чусові. Комунікати центру видаються французькою мовою для преси і пресових агентств. У цьому ж комунікаті є також інформація, що її подала французька газета *Ле Монд* за 31 січня про те, що в м. Турині утворився міжнародний комітет видатних кіно режисерів для оборони останньо арештованого українського кіно режисера Сергія Параджанова. Там же повідомляється також, що в Парижі зорганізувався комітет математиків для оборони професорів Плюща та Шихановича.

Український Конгресовий Комітет Америки надрукував англомовну брошуру з нагоди 56 роковин проголошення самостійності Української Народної Республіки 22 січня 1918 р. В брошурі дається короткий огляд історії України, зокрема подій найновішого минулого, включно з інформаціями про найновіші вияви визвольної боротьби українського народу. Подано м. ін. також фотостатичні відбитки фрагментів текстів Третього універсалу Української Центральної Ради українською, російською і жидівською мовами. Okреме місце в брошурі займають інформації про щорічні святкування дня самостійності України в США, відзначування тих роковин в конгресі США проклямациями губернаторів окремих штатів США і посадників міст. Брошура численно ілюстрована, в тому також знімками провідних діячів українського визвольного руху — Михайла Грушевського, Симона Петлюри, а далі Валентина Мороза, Івана Світличного, Вячеслава Чорновола, Юрія Шухевича, Леоніда Плюща, Ігоря Калинця, Святослава Караванського, Надії Світличної, Євгенії Шабатури та Євгена Сверстюка.

## *ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ*

### **СТОРИЧЧЯ НТШ**

#### **ЗАУВАЖЕННЯ ДО СТАТТІ ПРОФ. О. ПРИЦАКА ПРО НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ШЕВЧЕНКА**

*Любомир Винар*

У грудневому числі журналу *Сучасність* (ч. 12, 1973) з'явилася стаття проф. Омеляна Пріцака н. т. "Наукове Товариство ім. Шевченка і його сторіччя". Шан. автор у своїй статті висловив певні думки і узагальнення, які заслуговують на докладніший розгляд. Подані деякі дані у статті про діяльність НТШ вимагають спростування. Згадана стаття являється українською версією доповіді проф. О. Пріцака, яку він виголосив англійською мовою на ювілейній науковій конференції присвяченій сторіччю НТШ в Гарвардському Університеті 11 жовтня 1973 року. Конференцію підготовили Український Науковий Інститут Гарвардського Університету, Українська Вільна Академія Наук, Українське Історичне Товариство при співчасті Історично-Філософічної Секції НТШ. На цьому місці бажаю згадати про основну мету цієї наукової конференції<sup>1</sup>.

Організатори цієї імпрези бажали в першу чергу науковими доповідями відзначити і вшанувати 100-ліття НТШ, ознайомити американський науковий світ з довголітньою науковою діяльністю Товариства і врешті спопуляризувати НТШ і його кращі традиції серед молодої генерації українських науковців і студентів. Програму конференції поділено на дві частини — англійську й українську. Саме на англомовній сесії проф. О. Пріцак виголосив свою доповідь, яка була однокою доповіддю про НТШ англійською мовою. Вона і мала познайомити американський академічний світ в Гарвардському Університеті із 100-літньою діяльністю НТШ.

Наші завваження треба започаткувати від справи періодизації історії НТШ. Шан. автор твердить, що "Історію НТШ у Львові можна поділити на два періоди: 1894-1913 — тобто під керівництвом М. Грушевського... та НТШ між двома війнами" (стор. 54). Як відомо "Товариство ім.

<sup>1</sup> Програму конференції підготовив окремий комітет у складі проф. О. Оглоблина з рамені УВАН, проф. О. Пріцака від УНІ, проф. Я. Палоха від ІС НТШ і проф. Л. Винара від УІТ. Автор цих рядків, як один з організаторів конференції, був перешкоджений і не міг взяти в ній участі.

Шевченка" перетворилося на Наукове Товариство ім. Шевченка у березні 111 1892 року. Отже періодизація, яку пропонує автор, не включає роки 1892 і 1893, в яких Товариство вже провадило свою наукову діяльність. Отже не можна починати історію НТШ від 1894 року, як це сугерує автор. Проте найбільшим недомаганням доповіді-статті проф. О. Пріщака є замовчання діяльності НТШ після другої світової війни. Як відомо в 1947 році відновлено на чужині Наукове Товариство ім. Шевченка за ініціативою дійсних членів Товариства. Тоді започатковано видання *Енциклопедії Українознавства*, відновлено діяльність Секції і Записок НТШ. Невже ж для проф. Пріщака перестало існувати НТШ в 1939 році? Якщо це так — тоді він повинен про це виразно написати. Якщо автор неуважав за доцільне бодай коротко схарактеризувати цей період НТШ і поінформувати американського слухача про видання *Енциклопедії Українознавства* — цієї фундаментальної книги знання про Україну — то він суб'єктивно підійшов до насвітлення історичного розвитку НТШ. У статті автора знаходимо дивну замітку, в якій говориться про "спроби відновити активність НТШ на еміграції після 1947-1952 р." (стор. 59). Це дослівно все, що стосується діяльності НТШ після 1947 року. Ми уважаємо, що замовчання найновішого періоду діяльності Товариства у доповіді і статті присвяченій 100-літтю НТШ є невіправдане. Обов'язком дослідника є подавати факти, як вони відбулися й інтерпретувати головніші події, що відносяться безпосередньо до історії НТШ.

Автор ілюструє свою статтю статистичними даними про видавничу діяльність НТШ до 1939 року і подає різні факти у розвитку Товариства. Стаття є без відповідних джерел і літератури і тому тяжко часами встановити, на якій основі прийшов автор до певних висновків.

Автор пише, що Галицьке намісництво затвердило статут літературного "Товариства ім. Шевченка", який опрацювали Дмитро Пильчиков і М. Драгоманов. Загально відомо, що остаточну редакцію статуту виготовив д-р К. Сушкевич. Про ці справи докладно пише д-р Ю. Герич у своїй праці "Статути Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові" (*Український Історик*, ч. 1-2, 1973). Вичислюючи комісії НТШ, проф. Пріщак помилково пише, що Правничу комісію у 1906 році "перетворено на Статистичну" (стор. 54). У читача створюється враження, що від 1906 року в НТШ не було Правничої комісії. Натомість у *Хроніці НТШ* за 1907 рік виразно подано, що головою Статистичної комісії був проф. М. Грушевський, а Правничої проф. Ст. Дністрянський. Згодом, у зв'язку з постанням Правничого Товариства, ця комісія перестала існувати на відносно короткий час. У 1920-их роках Правничу Комісію НТШ очолював д-р В. Вергановський. Мовну комісію основано в 1900 році, а не 1898. Вираховуючи важливіші публікації комісій, автор забув згадати *Пам'ятки української мови та літератури* — видання Археографічної Комісії НТШ.

Насвітлюючи діяльність НТШ в міжвоєнні часи Шан. автор пише, що тоді "не було клімату для ширшої наукової діяльності. Галицьке

112 громадянство (де меценати були рідкістю!) було байдуже до потреб науки, хоч саме в тридцятих роках українська кооперація створила чималий народний економічний потенціял” (стор. 58). Таке узагальнення вимагає відповідного пояснення, а не лише обвинувачення галицької кооперації і громадянства.

Автор нічого не згадує про польську владу, яка підривала матеріальну базу НТШ і ставила великі перешкоди у розвитку наукової діяльності Товариства (докладніше у нашій праці *Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Шевченка*, 1970, стор. 70-71). Це правда, що в Галичині не було багато меценатів. Але є також правою, що українська кооперація не була завжди байдужою до діяльності НТШ. Відомо наприклад, що у жовтні 1937 року відбулися наради між НТШ і представниками галицьких фінансових і економічних установ. Знаємо, що видання українознавчого журналу НТШ *Сьогоднє і Минуле*, про який Шан. автор не згадує, було фінансоване Центросоюзом і Ревізійним Союзом. Були й інші пожертви на наукові видання НТШ від українських економічних установ. Тут приходиться лише підкреслити, що, не зважаючи на незадовільну матеріальну базу в 1920-их і 30-их роках, Наукове Товариство розгорнуло жваву наукову діяльність.

Насвітлюючи діяльність і публікації членів НТШ під польською владою варто було б згадати фундаментальний *Атлас України і сумежних країв* В. Кубійовича, а також працю членів Товариства над першою українською енциклопедією — *Українською Загальною Енциклопедією*. Я погоджується з Шан. автором, що скupчення більшого числа активних науковців у Львові, фінансова допомога меценатів і існування професур з українознавчих дисциплін спричинилися до золотої доби НТШ під проводом Михайла Грушевського. Крім того слід було б відзначити ідеалізм наукових працівників, які дуже часто не мали належного матеріального забезпечення — але працювали із почуття обов’язку до науки і свого народу. Нам важко було б на цьому місці розглядати насвітлення проф. Пріцаком життя і наукової діяльності Грушевського. Як відомо він присвятив Грушевському окрему статтю п. н. “У століття народин М. Грушевського” (*Листи до приятелів*, кн. 5-7, 1966) в якій, на нашу думку, несправедливо оцінив Грушевського. Тепер Шан. автор пише про те, що Грушевський на базі “цеглинок” “кіївської документальної школи створив схему окремого українського історичного процесу” (стор. 59). Було б, мабуть, цікаво американському слухачеві почту деякі додаткові інформації про схему Грушевського і її значення для історичних дослідів Східної Європи. Якщо ідеться про кіївську документальну школу, то звичайно вона мала домінуючий вплив на творчість М. Грушевського — але ми заступаємо думку, що у Львові, на форумі НТШ, М. Грушевський створив свою історичну школу. Звичайно питання “історичної школи” в нашій науковій літературі дотепер не є задовільно насвітлене і тому це питання залишається відкритим. Ця тема, як також погляди проф. Пріцака на життя і творчість М. Грушевського, вимагала б окремої статті.

Можна б навести цілу низку прикладів, які вказують, що стаття 113 проф. О. Пріцака вимагає деяких додаткових доповнень. Проте у читача може створитися враження, що наші замітки є не дуже справедливі, якщо взяти до уваги розмір статті О. Пріцака. Дехто може завважити, що в такій відносно короткій статті, важко подати усі важливіші інформації про НТШ і його розвиток. На нашу думку це безпосередньо в'язеться із відповідною селекцією даних про Товариство і включенням цих моментів в життя НТШ протягом 100-літнього його існування, які є найважливіші для його характеристики. Звичайно треба також взяти до уваги, що ця стаття у формі доповіді була виголошена перед американською науковою авдиторією. І так, на нашу думку, біографічні дані автора про його власну "наукову підготовку з історії України" в історичних комісіях НТШ (стор. 58), як і те, що "Іван Кревецький працював без гонорару" та інші подібні інформації — можна було б залишити для якоїсь спеціальної статті. В короткій статті синтетичного характеру, на нашу думку, слід насвітлити головні розвоєві етапи діяльності НТШ, які також включають відновлення НТШ на чужині.

Свою доповідь закінчує Шан. автор ствердженням, що "ми тепер знаходимся в подібній ситуації, як члени "Старої Громади" сто років тому" й ілюструє це твердження діяльністю Всесоюзної Атестаційної Комісії та здеградуванням "національної Української Академії Наук до ролі філіялу Російської" (стор. 60). Далі стверджує автор, що постав Гарвардський осередок українських студій, який взяв собі за зразок "історію НТШ часів М. Грушевського" і що "ми, гарвардці, з гордістю нав'язуємо до величавого минулого НТШ й обіцяємо урочисто столітньому Ювілятові гідно перейняти нашу спільну естафету — працю над вдережданням і посиленням української великої національної науки в ділянці гуманістики, а через неї розвивати українську культурну ідентичність" (стор. 60).

Якщо ідеться про перше твердження, що ситуація нашого наукового життя і його здобутків у 1973 році подібна до ситуації в 1873 році — то це не відповідає дійсності. Ми тепер знаходимся в кращому положенні і про це може свідчити цілий ряд вартісних наукових праць, які з'явилися з різних ділянок українознавства в українській і інших мовах. А здається, що головним мірилом наукової праці є вартісні наукові публікації. Якщо ідеться про гарвардський осередок, який є в ранній стадії свого існування і ще не міг виявити себе подібними науковими виданнями, як НТШ за часів Грушевського і його наслідників — то ми лише можемо побажати проф. О. Пріцакові дальших успіхів. Але на нашу думку Шан. автор, як господар конференції, повинен був згадати у своїй англомовній доповіді про інші українські наукові установи і їхню наукову діяльність, які спонзорували цю конференцію, а зокрема про творчі успіхи теперішнього НТШ, яке є природним спадкоємцем своїх попередників.

На кінець нашої замітки бажаємо поділитися з читачами Сучасності і взагалі з українським громадянством доброю новиною. У

114 підготові знаходиться ювілейний том *Записок НТШ*, присвячений науковому вивчення усіх періодів діяльності Товариства від самого його початку до 1973 року включно. На превеликий жаль дотепер ми не мали обширнішої Історії НТШ, в якій об'єктивно були б наскільки окремі етапи розвитку Товариства. На нашу думку поява такої праці буде конкретним і тривалим відзначенням сторіччя українського найстаршого наукового Товариства.

## **РЕЦЕНЗІЇ, БІБЛІОГРАФІЯ**

### **Самвидавний Політичний щоденник**

**ПОЛИТИЧЕСКИЙ ДНЕВНИК. 1964-1970**

*Амстердам, Фонд им. Герцена, 1972, 838 стор.*

Починаючи з осені 1964 р., в Радянському Союзі виходить підпільний машинописний журнал *Политический дневник*, присвячений суспільно-політичним проблемам. На Захід пробилося лише 11 чисел цього видання, загальний розмір яких 530 сторінок. В рецензованому виданні вони займають 787 сторінок.

Це видання має хрестоматійний характер. В ньому публікуються різні рукописи, які спеціально не призначалися для *Политического дневника*. На його сторінки потрапляли такі рукописи, що ходили по руках, які мали історичну вартість. Кожний текст або подає нову важливу інформацію, або знайомить з цікавими поглядами.

Порівнюючи підпільні видання минулого, за царських часів, з теперішніми, особливо варто відзначити кількісний їх ріст. За шість років у Радянському Союзі було написано, коли брати лише до уваги опубліковані Фондом імені Герцена матеріали, більше, ніж у минулому за ціле століття. Це безперечно відрядний факт, на підставі якого можна робити багато цікавих прогнозуючих висновків.

Невідома редакційна колегія публікувала на сторінках щоденника найрізноманітніші за світоглядом і політичним напрямком документи. Ця строкатість захоплює і дивує. Вона показує, на які відлами поділилася б теперішня монолітність, коли б створилися навіть обмежені умови для вільного суспільно-політичного розвитку на території Радянського Союзу.

Серед ряду лейтмотивів *Политического дневника* для нас, українців, особливе значення має вияв російського національного мислення. Спеціальні особливості цього мислення доводиться стрічати не лише на сторінках *Политического дневника*, але і в інших самвидавських публікаціях нашого часу. Багато російських дисидентів стоять на такій точці погляду, що панування російського народу в соціалістичному бльоці — нормальне і закономірне явище. Його треба скріплювати незалежно від того — існуватиме радянсько-комуністична влада чи ні. Біда лише в тому, що теперішнє партійно-урядове керівництво своїми вчинками може пошкодити російським інтересам. Дисиденти цієї групи не визнають моральної відповідальності російського народу за

116 кривди, вчинені іншим народам. Вони розглядають як нормальнє явище створені в радянських умовах деспотичні "закони", включно з жорстоким покаранням невинного населення.

Подаємо деякі приклади того, як проявляється ця російська національна ментальність.

В третьому числі *Політического дневника* надруковано листа співробітника Міністерства охорони суспільного ладу Анни Захарової головному редакторові *Ізвестий*. Захарова протестує проти критики в'язничних умов, проти розповідей жертв сталінського терору, прямим виконавцем якого вона була. Захарова заявляє, що вона, як і інші кати, виконують потрібну і корисну роботу. Захарова звалює в одну купу і звичайних кримінальних злочинців і зовсім невинно арештованих людей.

Безпосереднім приводом для листа головному редакторові *Ізвестий* стали твори О. Солженицина *Один день Івана Денисовича* і Б. Дякова *Повесть о пережитом*. Захарова говорить:

"В іхніх творах... прихована ненависть до комуністів-працівників табору, злоба. В (Солженицина) у кожному рядку твору розлита така жовч, що відразу кидається в очі, як він агресивно настроєний проти всього порядку в таборі...".

В іншому місці свого листа Захарова так висловлюється:

"...І тепер також існують конвойні війська, які виконують службу для охорони злочинців... Та й мені здається, не є ганьбою охороняти мирний труд радянських людей... Я від 1950 по 1954 рік працювала з політичними в'язнями, і у нас навпаки (всупереч твердженню Солженицина) до них було лише гуманне ставлення".

В 67-му числі (за квітень 1970 р.) *Політического дневника* опубліковано "Нотатки про деякі проблеми зовнішньої політики СРСР", підписані ініціалами А. Р. Цей автор радий з того, що в результаті другої світової війни Радянський Союз "об'єднав під своїм керівництвом третину людства. На єдиному масиві Європи і Азії створився могутній табір соціалістичних країн...".

На думку А. Р. виведення закордонних, треба думати американських, військ з Європи "полегшив тут розвиток демократичного і соціалістичного руху, полегшив в перспективі соціалістичний розвиток в Європі. Перемога соціалістичних революцій в основних європейських країнах, при чому перемога переважно мирним шляхом, з'являється реальною можливістю". Але цьому процесові перешкоджає НАТО, послаблюючи комуністичні рухи.

А. Р. шкодує, що в Радянського Союзу надто короткі руки і він не може впливати на советизацію решти Європи. Виходить, біда полягає в тому, що "Послабли не лише економічні і воєнні, але і морально-політичні позиції СРСР в сучасному світі. Великий політичний капітал, який був завойований народами нашої країни в роки Великої Вітчизняної війни, а також успіхами післявоєнного будівництва, підтримкою національно-визвольного руху, успіхами в діянці космосу і т. д. був у

60-ті роки розтрачений... Ми володіємо все ще великою воєнною силою, але ми перестаєм грати ролю центра революційної думки і революційної ініціативи. 117

Ні одна із соціалістичних країн і не думає про вступ у Союз Радянських Соціалістичних Республік, хоч наш Союз був створений як система, відкрита для вступу в цей Союз інших соціалістичних країн".

На погляди А. Р. доводиться звертати увагу тому, що в них чітко видно російську мораль, далекоглядну стратегію і біжучу тактику. Це — незмінна агресивність, небажання рахуватися з фактами і дійсністю, безпросвітня догматичність, намагання будь-що втрутатися у справи інших народів, підозра і ворожість до всього не-російського, закордонного. Доводиться дивуватися, як може претендувати на ролю центра революційної думки країна, в якій взагалі забороняється думати, в якій рядові росіяні дивляться на життя, скажімо, в Чехо-Словаччині чи Польщі, як на недосяжний рай, не кажучи про так звані капіталістичні країни, про які А. Р. постійно говорить з несимпатією.

Матеріяли опублікованих на Заході чисел *Політического дневника* кидають світло і на інші аспекти пекучих проблем і труднощів у суспільно-політичному житті Радянського Союзу. В 30-му числі (за березень 1967) опубліковано виписки із протоколу партійних зборів Союзу Письменників СРСР в березні 1956 року, присвячених підсумкам ХХ з'їзду КПРС. Ось що на цих зборах говорили деякі письменники.

Авдеенко: "... Тисячі і тисячі комуністів замучено у в'язницях і таборах, загинули від холоду, голоду і відчаю. Пригадаймо трагічну долю калмиків. Пригадаймо вірменів, кинутих в пащеку Гітлера. Треба заклеймити ганьбою сексотів... І ми не безгрішні, ми мовчали, коли виключали чесних комуністів, не допомагали їхнім родинам...".

Блахін: "Я не згодний з Мікояном. Ні, ленінські норми і ленінські принципи іще не відновлені... Замість соціалістичного апарату створено і виховано апарат бюрократичний, оснований на чиновництві, бездумстві, кар'єризмі, гонитві за теплим містечком... Сталін зайняв місце царя, і він опирається на цей апарат... Сталінська епоха поставила під удар основи конституції, братерство народів, соціалістичну законність... Реабілітовано покищо 7-8 тисяч осіб. Слова Хрущова на з'їзді про кількість ув'язнених зробили тяжке враження. Скільки ішо буде страждати у в'язниці невинних людей? Необхідно вжити ряд заходів, щоб здійснити масову реабілітацію...".

Мальцев: "Застосовувати в життя зміни буде тяжко. Кадри зверху донизу виховані попереднім стилем керівництва. В Рязанській області голова колгоспу як і до того всесильний, секретарі райкомів як і до того трахкають п'ястуком по столу... У нас панував догматизм... Пригнічував страх... Мені, як письменникові, хочеться розібратись, на якому ґрунті виник культ особи, які соціальні причини його природи. Не можна адже пояснити все особистими прикметами Сталіна...".

Ермашев: "...В доповіді Хрущова лише частина правди. Звідки ця маса катів?".

Орлова: "...Один з найтяжчих наслідків культу особи -- подвійний рахунок. Говорилося одне, а робилося інше. Існував великий розрив між громадською думкою і пресою. Це не ліквідовано повністю...".

Коли б процес демократизації в Радянському Союзі поширювався і поглиблювався, то опубліковані в *Політическом дневнике* документи мали б лише історичне значення. Однака відбувається зворотний процес. Тому це видання Фонду імені Герцена в наші дні допомагатиме продовжувати боротьбу проти деспотизму спадкоємців Сталіна.

Л. Лиман

## Рецензуючи 873 книжки

"Международная книга" — центральна кольпортажна станція в Москві для книжкової індустрії в СРСР, з кінцем 1973 р. випустила каталог на 1974 р. п. н. *Нові книги України*. Як сказано на першій сторінці каталогу, він інформує про "книги українською мовою, що мають вийти у видавництвах Української РСР в 1974 році". Далі зазначено, що "ціни й тиражі видань, що публікуються в каталогі, подані орієнтовно і можуть бути змінені. Видавництва зберігають за собою право на зміну обсягу і назви книг".

Цьогорічний випуск каталога вартий уваги й розгляду, бо у висліді змін у державному і партійному апараті УРСР і дальншого наступу проти діячів української культури, в ньому знаходимо чимало підтверджень про новий зашморг у всіх ділянках культурно-політичного життя України.

### I. МІСТЕРІЯ Ч. 7

Каталог так упорядкований, що кожна книжка має своє порядкове число, незалежно від розділу. Книжка число 1 подана, як перша книга в першому розділі "Суспільно-політична література", а книжка число 873, як остання в останньому розділі "Музичні видання". Неуважливий читач може повірити, що в 1974 р. на Україні має вийти друком 873 книжок українською мовою, в той час як насправді запляновано тільки 856 книжок. Причиною цієї розбіжності є цензура. Упорядники каталога в останній хвилині зняли з його сторінок довідки про 17 видань, але не вспілі перенумерувати каталога. Перегортаючи сторінки каталога *Нові книги України*, читач подібувє такі курйози, що половина сторінки нездрукована, а чергова книжка має порядкове число, яке не слідує за попереднім. Наприклад: на сторінці 7-ї знаходимо книжку ч. 6 *Археологія*, опісля йде порожнє місце, початок опису наступної книжки *Балансовий метод вивчення народного господарства*, знову порожнечас, а на сторінці 8-ї кінчається довідка про *Балансовий метод...* і є подане число книжки 8. Десять пропала книжка ч. 7!

В першому розділі "Суспільно-політична література" знаходимо аж 8 книжок (ч. 7, 12, 52, 58, 65, 68, 74, 101), що їх цензори з "Главліту" рішили не допустити до читача. Це не значить, що впродовж року, під час підготовки видавничого пляну, не було більше таких "цензурюваних" праць, а тільки те, що в останньому моменті хтось "угорі" вирішив, що треба заборонити книжки, що їх раніше інший бюрократ дозволив. Коли порівняти цьогорічний з минулорічним каталогом *Нові книги України* 1973, то можна встановити, що тоді не було таких раптових рішень "здіймати з пляну" книжки; мабуть, чистка в КПУ в той час ще не починалася.

Другою жертвою цензури став розділ "Філологічні науки, художня література". Тут знято з пляну 7 видань (ч. 413, 435, 441, 521, 526, 567, 658); минулого року була скреслена тільки одна книжка — число 394. В розділі "Техніка, промисловість, транспорт, зв'язок" зняли книжку число 165, а в розділі "Музичні видання" книжку 841.

## II. 856 КНИЖОК

Як видно, в 1974 р. видавництва України дістали наказ випустити в світ 856 книжок українською мовою. Щоб краще злагодити значення цієї цифри, треба порівняти з минулими роками. В 1970 р. каталог *Нові книги України* повідомляв, що плянується видати 1, 668 книжок українською мовою. В пляні на 1973 р. цю кількість зменшено на 1, 029. Від 1970 р. до 1974 р. зменшено кількість українських видань в УРСР майже наполовину! Таке плянове зменшення українських видань з року в рік не можна пояснити тим, що немає попиту на українську книжку на Україні, навпаки, попит зростає (як і збільшується населення, рівень освіти, загальна письменність народу тощо), але на першому місці пляну стоїть питання русифікації населення. Тому й не може дивувати факт, що хоч росіяни становлять тільки 53% населення СРСР, 80% книжок в Радянському Союзі видаються російською мовою.

Паралельно з такою дискримінаційною політикою у відношенні до українського читача, наявний ще один процес у видавничій політиці КПРС — зрист т. зв. антинаціоналістичної літератури, роздування фобій навколо т. зв. "українського буржуазного націоналізму". Причина такої тактики відома — викликати страх перед населенням перед цією "загрозою" і водночас припинити вияви самооборони проти прогресуючої русифікації. У видавничій програмі 1974 р. в одній тільки ділянці "Суспільно-політична література" знаходимо 15 книжок спрямованіх проти різних аспектів українського націоналізму, між ними з такими пікантними назвами, як: "Павутиння омані", "Буржуазно-націоналістична пропаганда на службі антикомунізму", "Іх справжнє обличчя", "Тавровані презирством народу", "Пекінська карта українських буржуазних націоналістів", "Разом творять чорну справу" і т. д. В 1970 р. в "Суспільно-політичній літературі" було запланованих тільки три антинаціоналістичні видання, а в 1973 р. їх кількість підвишили були

на 7. Можна зробити загальний висновок, що у процесі зменшення кількості українських книжок, збільшується кількість ультрашовіністичної публіцистики спрямованої проти всіх виявів збереження українства.

### III. ЩО ЛИШАЄТЬСЯ ЧИТАТИ?

Хоч і абсурдно критикувати запляновані, але досі непубліковані книжки, можна дати загальну характеристику того, що є в пляні. Коли обмежитися до розділу "Поезія", то найперше вражає тотальний брак поезії на 1974 р. Є в пляні видати тільки 34 книжки віршів, у той час, як 1970 р. плянували 144, а в 1973 р. 63 книжок поезії. Це не значить, що кожна книжка, яка фактично побачила світ у 1973 р., мала мистецьку вартість; навпаки, але сучасний плян не дає навіть можливості друкувати халтуру. Ряди поетів в Україні не зменщаються, якщо вірити офіційним повідомленням СПУ про прийняття в члени нових поетів, але чомусь ці поети не пишуть?

Цього року між поезією попала навіть збірка п. н. *Прокляті народом* (збірник: Поезія. Проза. Статті. Памфлети. "Дніпро", 50,000 прим.). Ця "поетична" збірка так описана в каталозі: "Виражаючи волю й думки народні (того народу, котрому пропонують читати таку "поезію" — Р.К.) письменники пристрасно засуджують звироднілих прислужників буржуазії, показують цілковите банкрутство ідеології українського буржуазного націоналізму".

Правдою є, що про рівень поетичної творчості не можна судити за скількістю заплянованих видань — як це часто водиться в СРСР, бо навіть одна збірка типу Симоненка *Берег чекань* може сміло заступити всі писання друкованих тепер "восьмидесятників", але не в тому суть. Сьогодні кращі сили української літератури опинилися поза СПУ — добровільно або за наказом з КГБ, а на їх місце прийшли автори збірки *Прокляті народом*.

Що залишається українському читачеві читати в 1974 р. З мізерного вибору мало що цікавого. З історії не запляновано серйозних наукових праць, з літературної критики продукція зводиться до таких авторів як М.З. Шамота. В результаті читач буде змушений брати в руки третіорядну книжку, писану з позицій тимчасово пануючої "партийності" (вона, правда, міняється кожного року) і радіти, що взагалі щось друкується.

*Роман Купчинський*

## **ОГЛЯДИ, НОТАТКИ**

### **З УКРАЇНИ ОДЕРЖАНО СЛОВО СВЕРСТЮКА НА СУДІ. ВАЛЕНТИНА МОРОЗА ЗНОВУ ПОБИЛИ. ГЕЛЬ І ЛУК'ЯНЕНКО ПРОВЕЛИ ГОЛОДІВКУ.**

Нью-Йорк (Пресова Служба ЗП УГВР). — "Протягом більше року слідство розшукувало за моєю таємною і ворожою діяльністю, і, не знайшовши її, слідчи вирішили вважати ворожою мою літературну працю, кинувши на неї кримінальну тінь" — говорив у своєму останньому слові на суді в березні 1973 р. український літературний критик Євген Сверстюк, що його засудили на 7 років таборів суворого режиму і 5 років заслання, і який перебуває тепер у Пермських тaborах. "Я не можу прийняти кримінального звинувачення за елементарні літературні контакти, за те, що показував свою статтю перед тим, чи після того, як надсилає її до редакції журналу. Звідки було мені знати, що ту статтю через 4-5 років скваліфікують як антирадянську?" — продовжував Є. Сверстюк.

Далі він говорив: "Мені припало рідке щастя спілкуватися і працювати з людьми рідкісно талановитими і шляхетними, — про подібних я читав лише в книжках. Щастя жити високими культурно-громадськими інтересами і нехтувати особистими. Щастя піznати суворість і вагу великих слів — правда, честь, обов'язок — слів, що становлять морально-етичні підвалини, суть моого світогляду. Честь, що оплачується кров'ю, гідність, що є передумовою життя, істина, до якої йдуть з безстрашністю дослідника — без гарантії повернутися. На цих поняттях я виростав і прагнув до них піднестися, вириваючись із замкненого кола порожніх слів... Звичайно, коли на початку 60-их років ми з запалом та безпосередністю молоді підтримували популярні гасла особистої відповідальності за все, що робиться навколо, гасла сміливості в літературно-громадському житті — мені на думку не спадало, що за десять років про все це доведеться говорити на суді..."

Свою заяву Сверстюк закінчив словами: "Перед сумлінням і перед законом я не почиваю вини. А чи зумів я хоч би на мить піднестися до вимог часу, до рівня обов'язку — хай про це судить народний суд, потім суд історії".

Повний текст останнього слова Євгена Сверстюка на суді надруковано на сторінках журналу *Український Самостійник* за лютий ц.р.

Наспіli теж вістки, що в січні 1974 Валентина Мороза знову важко побили у Владимірській тюрмі кримінальні злочинці, яких зумисне посадили у камеру разом з ним. В поганому стані Мороза перевели в

- 122 одиночку, де він тепер перебуває. Прийшли також повідомлення про те, що в Пермських таборах в грудні м. р. вели голодівку Іван Гель та Левко Лук'яненко, протестуючи проти нелюдського знущання над в'язнями.

## "СПОГАДИ ПРО КОНЦТАБОРИ"

Відомий канадський журналіст і приятель українців Пітер Вортінгтон помістив під такою назвою у газеті *Торонто Сан* з 31 січня 1974 року свою статтю про Авраама Шифріна, автора книги *Четвертий вимір*. Порівнюючи спогади Авраама Шифріна з *Arхівом ГУЛАГ* Александра Солженіцина, Вортінгтон, м. ін., пише:

"Уже від років пробують колишні в'язні радянських концтаборів, які згодом вирвалися на Захід, розказати свої спогади.

Надаремне.

Ми, на вигідному Заході, виявляємо якусь підозру до будь-кого, хто пройшов крізь вогонь. Ми вважаємо, що їхні особисті переживання в радянській дійсності якось зменшують їхню об'єктивність. Абож припускаємо, що тепер уже змінилося. Якось незручно думати про ці переживання в атмосфері світового відпруження.

Та ось чому нова книжка Александра Солженіцина про концентраційні табори СРСР (*Arхів ГУЛАГ*) так вирізнилася: не своєю розповіддю, але тим, що вона раптом стала видатною новиною. На жаль, правда, непідтверджена славним прізвищем, є часто мертвонароджена.

Візьмімо Авраама Шифріна, який карався 10 років у концтаборах, а згодом йому поталанило емігрувати до Ізраїлю. Спогади Шифріна були доступні рік тому, коли Юридичний Комітет США опублікував його свідчення. Однаке вони не здобули публічного розголосу.

Персонажі, які навів Шифрін у своїх спогадах, у всьому дорівнюють описаним у книзі Солженіцина."

Далі П. Вортінгтон змальовує постаті в'язнів із свідчень Шифріна, серед них Юрія Шухевича та інших українців. Наприкінці автор стверджує:

"Оце лише декілька спогадів однієї людини про концтабори СРСР, в яких карається тепер біля двох з половиною мільйона в'язнів. Найважчі табори, найжорстокіші, призначаються для "політичних" в'язнів — дисидентів, віруючих, оборонців громадянських прав, поетів, інтелектуалістів та інших небезпечних мислителів.

А трагедія в тому, що серед вільних людей все ще є такі, які не ймуть віри...".

Як відомо, книга А. Шифріна *Четвертий вимір* з'явилася 123 насамперед українською мовою минулого року у видавництві "Сучасність". Тепер її опубліковано російською мовою та готовуться переклади на англійську й інші мови.

## АРЕШТУВАННЯ СЕРГІЯ ПАРАДЖАНОВА

Паріж -- Згідно з повідомленням французького щоденника *Ле Монд*, з 8 січня ц. р., в Києві був арештований 17 грудня мин. року один з найвидатніших радянських кінорежисерів Сергій Параджанов, творець багатьох фільмів, активний головним чином на Україні. Арештування С. Параджанова збіглося з забороною висвітлювати в СРСР і за кордоном його нового фільму *Саян Нова*. У зв'язку з цим арештом -- як подає *Ле Монд* з 31 січня ц. р. створився в Турині в Італії комітет на оборону С. Параджанова, який зорганізував протестну акцію проти факту цього ув'язнення, що його уважають присудом смерті на цього видатного кінового діяча. Протестного листа проти арештування С. Параджанова, спрямованого до уряду СРСР з вимогою поінформувати про його долю, підписали італійські кінорежисери: Агнес Варда, Ф. Трюффо, А. Ресне, Кі-Л. Годард, Рене Клемент, К. Демі, Франсесон Росі, Марко Феррері, Ж. Таті, М. Карне, Ж. Ріветт, Люї Бунюель, Л. Малле, Федеріко Фелліні, Ж. Льосей, Лючиніо Вісконті, Р. Росселіні, С. Леоне, М.-А. Антоніоні, П.-П Палісоліні, Б. Бертолюччі і Ж. Дассен. Причина арештування С. Параджанова невідома. В 1968 р. він підписав разом із 138 діячами культури протестного листа проти арештів і судів над українськими діячами культури, в якому стверджено у зв'язку з арештами та репресіями в Росії, що "на Україні, де порушення демократії поєднуються із зловживанням в національному питанні, ознаки сталінізму виступають ще ясніше і брутальніше". Сергій Параджанов народжений 1924, був керівником кіностудії ім. О. Довженка в Києві і відомий, як творець фільмів *Українська рапсодія* (1958), *Квітка на камені* (1959), *Тіні забутих предків* (1964). За останній з цих фільмів С. Параджанов одержав нагороду фільмового фестивалю Мар де Плята в Аргентині 1965 року.

## ЧОТИРНАДЦЯТИЙ КОНГРЕС СУСК

Від понеділка 21 до середи 30 серпня 1973 р. у Торонтоському університеті відбувся 14-ий Конгрес СУСК -- Союзу Українських Студентів Канади. Конгрес завершився вибором країової екзекутиви, в склад якої ввійшли: Юрій Дашко -- голова, Віра Юзик -- заступниця голови на західну Канаду, Данило Садовий -- заступник голови на східну Канаду, Ліда Гнатків -- протокольна секретарка, Галина Грінь -- кореспонденційна секретарка, Володимир Петришин -- скарбник, Марта Олійник -- культурна референтка, Ліда Кухаришин -- голова

124 конференцій, Володимир Купловський — референт студентських справ, Мирослав Шкандрій — редактор газети *Студент*, і Андрій Семотюк — колишній голова. До контрольної комісії ввійшли Наталка Хом'як, Євгенія Керик і Мирон Спольський.

Конгрес відбувся відразу після Третього Світового Конгресу Українського Студентства — 25-ої конференції Центрального Союзу Українського Студентства (ЦeCUS) — з присутністю 29 делегатів і 75 гостей. Конгресом керувала президія, в склад якої входили: Мирон Спольський — голова, Роман Сенкусь — заступник, Галина Гринь і Марта Шараневич — секретарки.

Упродовж Конгресу дискусія зосереджувалася на проблемах багатокультурності в Канаді, суспільногромадського розвитку і студентського відчуження.

У понеділок уранці відбувся панель на тему політики багатокультурності. Панелісти — Марко Бойцун, Мірко Ковальський, Андрій Бандера і Андрій Семотюк — висунули дві концепції багатокультурності. Одна (марксистська) заявляє, що треба в першу чергу знайомити маси з питаннями багатокультурності, щоб вони їх розуміли. Друга концепція твердить, що тільки діяльністю в ділянці багатокультурності можна дійти до людей і таким робом зацікавити їх цією політикою. Панелісти погодилися, що уряд повинен призначувати фонди національним групам до їхнього розпорядження, а не продовжувати теперішню політику винагороджування складових організацій.

У понеділок по полуздні відбулася дискусія на тему "Суспільно-громадський розвиток і роля українського студента". Панеліст Ігор Старак працює в провінційному уряді Онтаріо при департаменті суспільної служби, вищколюючи суспільно-громадських працівників. Другий панеліст, Мирослав Трач з Вінніпегу, працював у федеральному уряді США, організовуючи індіян у Південній Дакоті. Панелісти розповіли учасникам конгресу про проблеми, з якими вони зустрічалися, і виводили висновки для української громади і праці українських студентів.

У вівторок учасники конгресу розглянули питання української шотижневої програми в мережі канадського державного радіомовлення (СіБіСі). Звіт про намагання увести таку програму склав попередній голова канадських студентів, Андрій Семотюк.

По полуздні того дня делегація учасників конгресу відбула розмову з керівником англомовних програм СіБіСі, Джеком Крейном. Крейн заявив, що СіБіСі не збирається вводити українські радіопередачі. Його відповідь обурила учасників зустрічі і вони вирішили зайти до редакторів торонтського щоденника *Глоб енд Мейл*, який рішуче засуджує політику багатокультурності в Канаді, мовляв, уряд таким способом купує собі голоси етнічних груп. Особа, з якою студенти розмовляли, не змогла відповісти на їхні питання.

Увечері того дня висвітлено телевізійні фільми, над якими студенти працювали два роки. На зміст фільмів складаються інтерв'ю з

Архиєпископом Василем Величковським улітку 1972 р., буковинське весілля в Манітобі і різні аспекти українського життя в західній Канаді.

У середу під час дискусій на тему дальшої праці СУСК, вирішено, що нова екзекутива СУСК повинна зосередитися на організації системи масової інформації, щоб інформувати канадське населення про українсько-канадську культуру і про політичну ситуацію в Україні. Нова екзекутива збирається поширювати кампанію СіБіСі і натискати на CiPTiCi (канадську комісію радіомовлення і телебачення) і на канадський парламент, щоб здобути українські програми. Збори зобов'язали екзекутиву поінформувати державну Раду Багатокультурності про свої вимоги і заохочувати членів Ради подати ці вимоги урядові.

Делегати вирішили також завершити працю над довідником українських мистців і письменників у Канаді і постановили, що СУСК повинен скласти конгрес українсько-канадської молоді у співпраці з молодіжними організаціями. Далі СУСК повинен звернути увагу на реорганізацію місцевих студентських клубів, щоб активізувати студентів, і нав'язати тісний контакт між головною правою і окремими клубами шляхом регулярного листування, зустрічей, конференцій і частішого видання газети *Студент*.

У зв'язку з недавніми арештами професорів і студентів Львівського Університету, СУСК схвалив поширити серед канадських професорів і студентів петицію з вимогою якнайшвидше звільнити ув'язнених і повернути їх на попередні становища. Студентська організація постановила також влаштувати симпозіюм визначних північноамериканських науковців у справі арештованих в Україні.

СУСК об'єднує 22 клуби і є найактивнішою українською студентською спілкою. Помітним вивом його активності є газета *Студент*. За редакцією Мирослава Шкандрія, який прибув до Канади з Англії, щоб вивчати українську літературу в Торонтському університеті, газета стала свіжа й актуальна. Матеріали в ній — українською і англійською мовами — стосуються українського життя в Канаді, особливо нової урядової політики багатокультурності і проблем студентів та дисидентського руху в Україні.

## З життя українців у світі

■ У видавництві Карпатського Союзу в Нью-Йорку була видана у вересні 1973 року *Декларація З'їзду Карпатських Українців Америки й Канади*, яка була прийнята названим з'їздом, що був скликаний Карпатським Союзом у США і відбувся в днях 22-23 вересня 1972 року в приватності членів колишнього Уряду й Сойму Карпатської України та Представника Уряду в Празі. В Декларації з'ясоване міжнародно-правне становище Карпатської України, в тому числі і Пряшівської Руси, починаючи від Сен-Жерменського договору 1919 року аж до чехословацько-радянського договору 1945 року. У висновках стверджено, що "Карпатська Україна — одинока з українських земель, якій побідна Антанта міжнародним договором признала право на самовизначення" і що "Карпатська Україна є невід'ємною частиною української національно-державної території і, як така, належить до складу української суверенної держави".

■ В серії "Пам'ятки естетичної думки", що її видає в-во "Мистецтво" в Києві, появився переклад збереженого в латинському рукописі твору Митрофана Довгалевського, професора Києво-Могилянської Академії в 1736-1737 роках п. н. *Поетика (Сад Поетичний)*. Передмову до цього видання написав І. В. Іваньо, кандидат філософських наук, переклад з латинської мови здійснив і примітки та словник імен назв склав В. П. Маслюк, кандидат філологічних наук. Зберігаються рукописи *Поетики* М. Довгалевського в Центральній Науковій Бібліотеці АН УРСР в Києві. Видання нараховує 434 сторінки. *Поетика* М. Довгалевського є важливою пам'яткою українського літературного барокко. Вона узаконювала основні принципи бароккового стилю в українській літературі.

■ Видаваний у Гайдельбергу в Західній Німеччині журнал для літератури і графіки ZET, що його видавцем-редактором є Вольфганг Ротге, надрукував у зошиті 3 за жовтень 1973 вибір поезій сучасних поетів на Україні, що появляються там самвидавним способом. До вибору включено 10 поезій Миколи Воробйова із циклу "Золота липа" з додатком трьох його окремих віршів, три поезії Василя Голобородька і

п'ять поезій Ігоря Калинця. Здійснила ці переклади з української на 127 німецьку мову відома українська письменниця й перекладач Анна-Галя Горбач. В окремій довідці подано біографічні дані про названих трьох поетів, які в сучасних умовах в УРСР не мають можливості друкувати своїх творів. Василь Голобородько працює тепер шахтарем на Донбасі; Ігор Калинець засуджений до 9 років ув'язнення у вправно-трудових таборах і 3 років заслання.

■ В журналі *Всесвіт*, но. 10, за жовтень 1973 року надруковано вибір поезій Райнера Марія Рільке в перекладі з німецької мови Миколи Бажана. До вибору увійшли поезії Рільке з ранніх збірок та з книжок *Часослов* (1905), *Книга картин* (1902), *Нові поезії* (1907-1908), *Дуйнянські елегії* (1923), *Сонети до Орфея* (1923) — разом сорок три поезії. Окремо в цьому ж числі *Всесвіту* надрукована "Дума про кохання і смерть корнета Крістофа Рільке" в перекладі Леоніда Грабовського. В доданій до цих перекладів статті Дмитра Наливайка про Р. М. Рільке і його творчість п. н. "В пошуках єдності зі світом і людьми" згадано, не цілком точно, що "на Україні одними з перших поезією Рільке почали цікавитись Павло Тичина, М. Йогансен, Л. Первомайський" і що "її шанувальником був видатний режисер Лесь Курбас, він же пробудив інтерес до неї у Миколи Бажана". Про те, що Рільке перекладали в Західній Україні, почавши з 1920-их років ще до Йогансена і Первомайського, і що на еміграції переклади з Р. М. Рільке дали: М. Орест, Ю. Клен, В. Державин, О. Зуєвський та багато інших, у статті Д. Наливайка не подано. Не згадано, ясна річ, і окремої збірки з перекладами Б. Кравцева, що була видана п. н. *Речі й образи* 1947 р. у Нюрнбергу.

■ Михайло Г. Марунчак опублікував у видаваній ним у Вінніпегу Бібліотеці "Шашкевиччяни", як її ч. 6, виданий у Відні 1867 року публіцистичний твір Федора Чорногори п. н. *Письмо народовців руських до редактора політичної часописі "Русь" як протест і меморіял*. Назване "Письмо" є важливим документом до історії української політичної думки 19 сторіччя. Вперше воно було передруковане в журналі *Український Самостійник* у Мюнхені в чч. 119-120, 121, 123 — 1967 року. Публікація попереджена вступним словом д-ра М. І. Мандрики. В додатку надрукована стаття д-ра М. Г. Марунчака про автора письма Федора Чорногору, що ним був відомий галицький діяч Данило Танячкевич (1842-1906).

■ Започаткований М. Г. Марунчаком у Вінніпегу 1963 року п. н. *Шашкевиччяна* збірник присвячений життю, творчості й культові Маркіяна Шашкевича увійшов з числом 19-20 за листопад 1973 року в друге десятиріччя свого існування. Появляється збірник неперіодично і за час від листопада 1963 по листопад 1973 було видано 18 чисел, в тому 6 подвійних.

# Зміст

## ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Марко Царинник*: Шість текстів.
- 8 *Юрій Тарнавський*: Три оповідання зі збірки *Менінгіт*.
- 20 *Ліда Палій*: Східніми берегами Середземного моря.
- 32 *Борис Олександров*: 3 нових поезій.
- 35 *Богдан Кравців*: 80-річчя проф. Дмитра Чижевського.
- 42 *Дмитро Чижевський*: До проблем барокко.

## ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 55 *Юрій Лавріненко*: На початках Українського Відродження (III).

## НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 65 o. *Іван Гриньох*: Куди прямує Ватикан?
- 86 *Мирослав Прокоп*: Книга про "соціалістичну демократію" й українські рефлексії.
- 97 *Олександер Солженицин*: Порти Архіпелагу (I).
- 108 *P. K.* Міжнародна хроніка.

## ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

- 110 *Любомир Винар*: Сторіччя НТШ (Зауваження до статті проф. О. Прішака).

## РЕЦЕНЗІЇ, БІБЛІОГРАФІЯ

- 115 *Леонід Лиман*: Самвидавний *Політичний щоденник*.
- 119 *Роман Купчинський*: Рецензуючи 873 книжки.

## ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 121 З України одержано слово Є. Сверстюка на суді.
- 122 "Спогади про концтабори".
- 123 Арештування Сергія Параджанова.
- 123 Чотирнадцятий Конгрес СУСК.
- 126 З життя українців у світі.

## Адреси наших представників

- Австралія:** Library & Book Supply  
16 a Prospect Street  
Glenroy, Vic. — 3046
- Аргентина:** Cooperativa de Credito  
"Renacimiento"  
(para "Suchasnist")  
Maza 144  
Buenos Aires
- Велико-брітанія:** Mr. S. Wasylko  
4, The Hollows  
Silverdale, Wilford  
Nottingham
- Канада:** I. Eliashevsky  
118 Medland St.  
Toronto 165, Ont.
- США:** G. Lopatynski  
875 West End Ave.  
Apt. 14 B  
New York, N. Y. 10025
- Швайцарія:** Dr. Roman Prokop  
alte Landstrasse 22  
8803 Rüschlikon
- Швеція:** Kyrgo Harbar  
Box 62  
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

## ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі прізвища працівників нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливлюють їхню реалізацію.

### Адреси для вплат:

*Ukrainische Gesellschaft  
für Auslandsstudien e. V.*

8 München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.  
8 München 2, Promenadeplatz  
Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München  
Kto Nr.: 22278-809

## УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ місячника «СУЧАСНІСТЬ» на 1974 рік

	одно число:	річно:
Австралія	1.—	10.—дол.
Австрія	30.—	300.—шил.
Англія	0.50	5.—фун.
Аргентина	2.00	20.—пез.
Бельгія	75.—	750.—бфр.
Бразилія	2.—	20.—н. круз.
Венесуеля	2.—	20.—ам. дол.
Голландія	5.—	50.—гул.
Канада	2.—	20.—к. дол.
Німеччина	4.—	40.—нм
США	2.—	20.—ам. дол.
Франція	7.—	70.—ффр.
Швайцарія	6.—	60.—шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журнала летунською поштою до Канади і США становлять 8. — дол. річно.

**УВАГА! ЩЕ МОЖНА НАБУТИ КНИГУ**

**Авраама Шифріна**

**ЧЕТВЕРТИЙ ВІМІР**

Це документальні свідчення автора про його 10-річне перебування в різних спецтюмах і концтаборах СРСР.

Український читач знайде в цій книзі чимало додаткових інформацій про таких українських каторжан, як ось: Верховний Архиєпископ Йосиф Сліпий, Катрія Заріцька, Михайло Сорока, Юрій Шухевич, Володимир Горбовий та інші.

У книзі фотографії українських та інших політ'язнів і карти розміщення концтаборів. Ціна: 7.95 дол. Замовлення просимо надсилати на адресу в-ва і наших представників.